

## מבוא

### הקדמה כללית לנושא המחקר "נשים ערביות פלסטיניות כותבות את עצמן"

#### 1. תמונת ההקשר- היסטורי-אידיאולוגי-תרבותי- לנושא המחקר

במהלך המאה ה-20, נכתבו ספרי ביקורת רבים העוסקים בהערכה אמנותית ליצירות ספרות ערבית, אך רק מיעוטם עוסק בכתיבתן של נשים סופרות ערביות או סופרות פלסטיניות בישראל<sup>1</sup>. בסך הכל נכתבה ביקורת מועטה, הכוללת מעט התייחסויות לכתיבתן הספרותית של נשים לפי סוגות הספרות הערבית המודרנית. הביקורת והאנתולוגיות לא כללו פרטים שלמים על חייהן של הסופרות, וכמעט ולא נכתבו אנתולוגיות הממפות סופרות נשים ורושמות פרטים שיביאו את הקוראים על סיפוקם בנושא זה. מחקר זה נועד למלא את החלל המחקרי הזה על ידי מיפוי הסופרות והמשוררות הפלסטיניות שחיו במדינת ישראל בתקופת מאורעות שנת 1948, ועל ידי חקירת השוני בין כתיבה של נשים וכתיבה של גברים בתקופה שבין 1948 עד 2007, כאשר הדגש המחקרי הוא על שאלת המאפיינים הייחודיים הקיימים בכתיבה זו, וזאת על רקע התרחשות האירועים הפוליטיים המרכזיים.

הבחירה בנושא המחקר נובעת מהראייה לפיה הספרות הערבית היא, באופן כללי, "ספרות גברים *كُتَابَةُ رِجَالٍ*", כלומר ספרות שנכתבה על ידי גברים. לעומתה, יצירות הנשים הוזנחו ולא נחקרו, וקורות חייהן לא תועדו בצורה ראויה. כאשר הערבים התחילו ברישום יצירות הספרות הערבית הקלאסית בתקופה האסלאמית, הם התמקדו בעיקר ב"שירה *شِعْرٌ*"<sup>2</sup> שנכתבה על ידי סופרים גברים בשל ערכה האמנותי בעיניהם ולא התייחסו אלא במידה מועטה ביותר ל"פרוזה *نثرٌ*" שנכתבה על ידי נשים משום שלדעתם "כתיבת נשים *كُتَابَةُ نِسَاءٍ*" היא כתיבה "חלשה" ולא בנויה היטב מבחינה אמנותית. לאחר מכן, רוב יצירות הנשים שתועדו הלכו לאיבוד, גם החלק המועט שנאסף קודם, בכיבוש הטטארים את בגדאד בירת הח'ליפות האסלאמית בשנת 1236 לספירה. בהתקפות הטטארים בבגדאד נשרף רוב האוצר התרבותי

<sup>1</sup> אחרי שנות ה-50 של המאה ה-20, הכתיבה הנשית הפלסטינית בישראל סבלה מחוסר ייצוג בספרות הערבית, בין אם מבחינה כמותית ובין אם מבחינה איכותית. הסופרת הפלסטינית נג'וא קעואר פרח (1920/1923) היתה אחרונה הסופרות שהוכיחה את כשרונה הספרותי עד מאורעות 1948. רק בשנות ה-70 וה-80 הופיעו יותר שמות של נשים כותבות, ולכך אציע הסברים במהלך מחקר זה. הסופרות הבולטות בתקופה זו: פאטמה ד'יאב (1951), שוקייה ערוק (1957), א'סיא שבלי (1958) ואחרות. מחמוד ע'נאים, **אל-מדאר אל-צעב: רחלת אל-קצה אל-פליסטינייה פי א'סראא'יל** (המסע הקשה: עיון בספור הפלסטיני בישראל), כפר קרע 1995, עמ' 222-223.

<sup>2</sup> לפני מאורעות 48, הסופרים והסופרות הפלסטינים השתמשו בז'אנר הספרותי "שירה" כנשק במאבק האזרחים הערבים נגד האנגלים והציונים ולא הרבו לכתוב יצירות לפי ז'אנרים ספרותיים אחרים. השירה עסקה בנושא המאבק הערבי-ישראלי ויותר מזה בביקורת כלפי הממשלות הערביות המסורתיות ובצורך להשתחרר מהאימפריאליזם הבריטי בארץ. נביה אל-קאסם, **פי אל-הם אל-ת'קאפי** (הדאגה לאינטלקטואליה), שפרעם 1996, עמ' 12.

העצום של הערבים<sup>3</sup>. הסופרים הגברים השתלטו על תחום הספרות, תוך ניצול מוסכמות חברתיות שהביאו להישארותן של נשים בצל בתחומים רבים. אחד ממשוררי תקופת התרבות הערבית הקלאסית, "הג'אהליה *الجاهلية*", התפאר בכך שהוא אינו יונק את ההשראה לחיבור שירתו המשובחת משד ממין נקבה אלא משד ממין זכר<sup>4</sup>.

בניגוד לאנתולוגיות רבות שעסקו בביוגרפיות של סופרים מהעולם הערבי, ואנתולוגיות לא רבות שעסקו בביוגרפיות של "נשים ערביות מודרניות *نساء عרביות عصريّات*", אנתולוגיות מעטות רשמו את תולדות חיי יוצרים ויצירות שחיו בישראל לפני קום המדינה ואחריה. בהקדמה לאנתולוגיה שכתב סמיח אל-קאסם, נכתב<sup>5</sup>: "בנוסף לספרות המובחרת שנאספה בשנת 1988 בתמיכת ארגון אונסקו, נוספו לספר זה ביוגרפיות אחרות בתקווה שיושלמו בעתיד ויכללו את המשוררים הערבים הפלסטיניים בארץ ואת הדורות שגדלו בגולה והמקבילים להם"<sup>6</sup>. אמירה זו של סמיח אל-קאסם היא דוגמה טובה לכך שתיעוד חיי המשוררים והמשוררות הפלסטיניות בישראל אינו פשוט לאור הנסיבות ההיסטוריות בהן חיו היוצרים עד שנת 1936 ולאחר מכן, ושעדיין יש צורך בהשלמת מלאכת התיעוד שמחקרי הוא חלק ממנה. האנתולוגיה מונה קרוב ל-53 סופרים ומשוררים פלסטינים שהופיעו בפלסטין במשך אלף שנה שקדמו לשנת 1936, כאשר היא מונה רק ארבע משוררות וסופרות מתוכם. אל-קאסם מציין שהמקורות ההיסטוריים מראים על אפשרות מחקר המציאות הפלסטינית במשך אלפי שנים כאשר עובדה זו אינה מכחישה את השורשים היהודיים בפלסטין אלא באה להדגיש את ערביות השורשים היהודיים הקדומים<sup>7</sup>. הטענה במחקר היא כי יש "כתיבת נשים *כתיבת נساء*" ואף "כתיבת נשית *כתיבת נסויה*" ייחודית פלסטינית שהתפתחה למרות המאורעות ההיסטוריים החשובים שהיוו מכשול המונע התפתחות מהירה בספרות של

<sup>3</sup> שעבאן, 1999, עמ' 82.

<sup>4</sup> משורר ערבי קלאסי שנקרא אבו אל-נג'ם אל-עג'לי כותב באחד מבתי שיריו: "إني وكلّ شاعرٍ من البشر - شيطانٌ أثنى وشيطاني ذكّر" ("אני וכל משורר אחר בן אנוש שואבים את השראת שירתנו מהשדים שזהו תפקידם, אך השד שלהם ממין נקבה והשד שלי ממין זכר"). עמרו בן עת'מאן בן אבי אל-ג'אחט', **פתאב אל-חיואן** (ספר החיות), ביירות 1992, כרך 6, עמ' 229.

<sup>5</sup> **סמיח אל-קאסם** (1939): משורר פלסטיני נודע שחי בכפר ראמה בגליל. חבר המפלגה הקומוניסטית לשעבר. כתב כ-40 ספרי שירה, פרוזה, מחזות ופובליציסטיקה, יצירותיו תורגמו לשפות רבות כולל עברית. הוא יסד את השבועון "כל אל-ערב" היוצא לאור בנצרת. למרות שהוא נחשב לאחד ממשוררי ההתנגדות, הוא מבוקר ע"י סופרים פלסטיניים לאומיים על כך שהוא לוקח חלק באירועים ממסדיים ישראלים. אחד מכותבי עיתון "אל-אח'באר" בלבנון כתב עליו: "כבר שנים שהוא אחד ממשוררי פסטיבל השירה העולמי בירושלים שאורגן על ידי הכיבוש הישראלי בתירוץ שמדובר בפסטיבל שמאלני, זאת בעוד שמשוררים יהודים מחרימים את הפסטיבל", כותב העיתונאי ומצטט את אהרון שבתאי שכינה את האירוע "קופסת הבושם ששמים בשירותים כדי למנוע את ריח הצואה". פורסם בתאריך 17.11.2009: <http://www.ynet.co.il/articles>

<sup>6</sup> סמיח אל-קאסם, **מטאלע מן אנתולוג'יא אל-שער אל-פלסטיני פי א'לף עאם** (אנתולוגיה מובחרת מהשירה הפלסטינית במשך אלף שנים). חיפה 1990, שער אחורי של הספר.

<sup>7</sup> שם, עמ' 10.

נשים כמו בשאר מדינות ערב. אחת הסופרות המובילות את ההבחנה בין "כתיבת נשים" *كِتَابَةُ نِسَاءٍ* ו"כתיבה נשית" היא חוקרת הספרות של נשים ערביות במרוקו ראשידה בן מסעוד<sup>8</sup>, אשר מכירה בייחודיות המאפיינת את כתיבתן של נשים כמין מגדרי. אני מתכוון להשתמש באבחנות שפן מסעוד הסתמכה עליהן בכבואה להצביע על ייחודיות בכתיבת נשים ובאבחנות של תיאורטיקנים מערביים שאזכיר בהמשך המחקר. לדעתי, המונח "כתיבה נשית" הוא מונח רלוונטי לתקופה המודרנית והוא משקף את המציאות שחיות בה נשים ערביות, בין אם בחברה, בתרבות, או בשפה ובספרות הערבית. כפי שצינתי קודם, המטרה הראשונה של מחקר זה היא לערוך מיפוי של הכתיבה בקרב הסופרות הפלסטיניות בישראל בין השנים 1948-2007, שימלא את החלל הקיים בתחום זה ויבסס את הטענה שנשים פלסטיניות תמיד כתבו גם כשלא ניתנו קול והכרה ליצירתן.

המחקר על קריאה פמיניסטית של נשים שונה במהותו מכתיבה פמיניסטית של נשים ושני אלה לא דומים לכתיבה או קריאה שאינה פמיניסטית, בין אם היא של נשים ובין אם היא של גברים. במחקר שלי, על כל פנים, אני מבקש להתרכז בהוכחת הטענה שיש ג'אנר שאפשר לקרוא לו כתיבה של נשים פלסטיניות בעלת אופי פמיניסטי. בתוך הקטגוריה הזאת, אתייחס להבחנות אם מדובר בכתיבת נשים או כתיבה נשית. בגלל שנושא זה לא נחקר בספרות ערבית והוויכוח הזה כמעט לא עולה, שאלת המחקר שלי תהיה יותר פשוטה, היא תבדוק אם קיימת "כתיבת נשים" ייחודית בקרב הציבור הפלסטיני שנכבש מאז 1948, ממנה עולה קולן של נשים פלסטיניות ומה המאפיינים הייחודיים לכתיבה זו, כאשר הכוונה היא לכל סוגה של כתיבה ספרותית שנכתבה על ידי אשה סופרת ולמאפיינים הייחודיים בכתיבה זו. שאלות משניות, הקשורות לשאלת המחקר, יורחבו ויכללו שאלות נוספות, כמו האם קיימים מאפיינים מיוחדים ובולטים בכתיבה של נשים ערביות פלסטיניות, בהשוואה לכתיבה של סופרים ערבים בישראל וביחס לכתיבה של נשים באופן כללי?

---

8. ראשידה בן מסעוד: חוקרת ומבקרת ספרותית שנולדה במרוקו, למדה וסיימה לימודיה לקראת תואר ראשון ושני באוניברסיטת סורבון בפריס בשנת 1979 ובשנת 1987 סיימה את הדוקטורט שלה בספרות ערבית מודרנית באוניברסיטת "מחמד בן עבד-אללה" במרוקו. היא כתבה ארבעה ספרים בערבית וספר אחד בצרפתית ולא מעט מחקרים ספרותיים וביקורתיים בנושא "כתיבה נשית". כיום היא מרצה באוניברסיטת רבאט וחברת פרלמנט מאז שנת 2002. שני ספריה הנפוצים ביותר, "האשה והכתיבה: שאלת הייחודיות המרָאָה וְהַכְּתָבָה: שְׁאֵל הַאֲחֻסְוּיָה" (1994), אשר זכה לתגובות רבות מצד מבקרי ספרות בעולם הערבי, וספרה האחרון "האסתטיקה בסיפר הנשי גְמַלִּיֶה הַסְרָד הַנְּסוּי" (2006), אשר בוחן את "הספר הנשי" בכתיבת סיפורים ורומנים שנכתבו על ידי נשים בחמש מדינות ערביות שונות. אניס מנצור (עורך), אל-מרא'ה עבר אל-עצור "האשה במשך הדורות", כרך ששי, קהיר 2004, עמ' 213.

קולן של הנשים בספרות הערבית נשלט ע"י עטי הסופרים הגברים אשר, על פי רוב, שלטו גם בתחום הספרות. הגברים בד"כ "מתחו" את המוסכמות החברתיות גם לתחום הכתיבה והביאו להדרת האשה מתחום הספרות, כמו גם בתחומים רבים אחרים הקשורים לחיי היומיום. אולם נשים ערביות סופרות מעטות מצאו בכתיבה השתחררות נפשית וביטוי לתחושות ולרגשות שלהן "בגלל נוקשות מסורות וחוקים חברתיים עושקים, אשר השאירו אותן בשוליים של החברה בכל תחומי החיים"<sup>9</sup>. במחקר ייערך אפיון של המושג "קול נשי", במטרה לעמוד על המורכבות שהוא נושא עימו, ככתיבה שיש בה מודעות פמיניסטית או כ"כתיבה פמיניסטית"<sup>10</sup> המעניקה לגיטימציה לנשים להיות שוות זכויות לגברים גם בתחום הכתיבה, למרות ההחרפה בהדרתן מן התחום מאז 1948. המחקר יתמודד עם ההבחנות בין כתיבה של נשים פלסטיניות לכתיבה של נשים מערביות ועם ההתייחסויות של התרבות הערבית לכתיבה המערבית ככתיבה שמייצגת יצירה אוניברסלית.

כממצא מקדים שעשוי להתפתח במהלך מחקר זה, גיליתי בספרות הערבית המודרנית שנכתבה על ידי נשים וגברים עד אמצע המאה ה-20, שהסגנון הספרותי בו משתמשות נשים מאופיין בהדגשה על עולמן הפנימי ופרטיותן של נשים ועל ביטויים כגון "שתיקה", "ניכור" ו"בדידות", על ביטויים שקשורים לתהליך הלידה והתעמקות בתיאורי צבעים, או על התרכזות בדברים הפשוטים ביותר, לכאורה, שנחשבים כשייכים לעולם האשה והשפעתם על נפשה. נושאים כגון אלה לא רק זוכים להתעלמות בכתיבתם של סופרים גברים אלא גם מהווים מקור החרדה ואמביוולנטיות עבור הגבר. כאשר חוקרת הספרות הלן סיקסו מדברת על החיים אשר כמו טקסט הפורץ מגוף האישה<sup>11</sup>. היא גם מתייחסת לראייה גברית במקור של אישה יוצרת כמפלצת ועל כן מתארת כיצד האישה היוצרת מתנכרת מהעצמי הכותב שלה: אף על פי שהאנרגיות והתשוקות המתרבות שופעות ודורשות פורקן, "ולא דיברתי, ולא הראיתי דבר, לא פתחתי את פי, לא צבעתי מחדש את החצי של העולם. הייתי מבוישת. פחדתי ובלעתי את בושת

---

<sup>9</sup> אמילי אבראהים, אל-חרפה אל-נסאא'ייה אל-לבנאנייה (תנועת הנשים הלבנונית), ביירות 1978, עמ' 105.  
<sup>10</sup> פמיניזם מהמילה הלטינית Femina, שפירושה אשה או נקבה. המלים "פמיניזם" או "פמיניסט" מהוות "מטבעות" פוליטיות שאומצו על ידי נשים שתמכו במטרות המאבק הפוליטי של נשים שראשיתו בשנות ה-60. זוהי תפישת עולם שעל פיה יש לקדם את מעמד האשה בחברה המפרשת את המציאות החברתית הקשורה לחייהן ומעמדן של נשים בחברה, תוך התמקדות במשמעויות הפוליטיות, החינוכיות, התרבותיות והכלכליות של יחסי גברים-נשים.  
26. Helene Cixous, **Coming to Writing and Other Essays**. Harvard University Press, 1991, p52.

ואת פחדיו.... " ולאחר מכן, ההצהרה המצמררת: "מי, בהיותו מופתע ומבוהל על הסערה הפנטסטית של דחפיה לא האשימה את עצמה בהיותה מפלצת?"<sup>12</sup>.

על פי עיקרון זה, הנרטיב הנשי שואף להפיכת הגוף של דמויות נשים לטקסט שיש בו "סיפר חֲכִי".  
ה"סיפר" הוא שם הפעולה הגזור מן השורש ס.פ.ר, דהיינו "סיפור *قصة*", מסמן את התוצר הגמור של תהליך שבאמצעותו מסמנים "את הפעולה או את אותו תהליך, בחינת התרחשות, המתבצעת בין בעל פה ובין באמצעות כתיבה על ספר"<sup>13</sup>. ברוב המקרים, "הנרטיב הנשי *النسوي*" בכתיבה של סופרות פלסטיניות בישראל, שאף להפיכת הגוף לטקסט שלם, ממנו הן לוקחות את הדימויים והתכנים השונים ובאמצעותו הן מבטאות את כאביהן ודאגותיהן.

השתקפויות של תיאוריות מערביות על הבדלים בין גברים לנשים בעולם הערבי קשורות לנושא המחקר באופן ישיר מעצם כך שכתבת נשים פלסטיניות מאז 1948 הושפעה מתיאוריות מערביות בתכניה ובסגנונותיה האמנותיים, לכן חשוב בעיני להציג חלק מהשתקפויות אלה.

מחקרי ספרות מערביים מודרניים גילו שהייתה קיימת מורשת ל"כתיבת נשים" שלא היתה ידועה, בעקבותיה הוקצו באוניברסיטאות מחלקות נפרדות למחקר על נשים, וקמו בתי הוצאה לאור שהתמחו ביצירות של נשים בלבד. מלחמות העולם הולידו תנועות נשים אוניברסליות שיכלו לרסק חלק מאזיקי החברה שכבלו את הנשים במשך דורות ארוכים<sup>14</sup>. אחת התרומות החשובות של נשים כותבות הייתה ההסבר החדש ל"אובדן" יצירות שחוברו על ידי נשים ותיעוד חייהן והקרירה שלהן.

בספרה של חוקרת הספרות Elaine Showalter (1977) **"Literature of Their Own"**, היא מציגה היסטוריה של נשים באנגליה מהמאה ה-19 עד המאה ה-20, ומאזכרת בו פרטים ביוגרפיים של 213 נשים סופרות, ומציינת שקיימות נשים סופרות אחרות שלא אותר מידע אודותיהן. במחקרי זה, הלכתי בעקבות Showalter, מיפיתי את היוצרות הפלסטיניות וחקרתי את כתיבתן גם אם לא גיליתי בסיבוב המחקרי הזה את הכלל אודותיהן. הגישה הפמיניסטית הרדיקאלית שפרצה דרך המערב בשנות ה-60 של המאה ה-20, הובילה למודעות גדולה בקרב נשים לחשיבותה של "כתיבת נשים". בין הכותבות היו נשים שסברו כי רק הן יכולות לחשוף את דמותה האחרת של אשה, אשר עד שנות ה-60 תוארה בדרך כלל על ידי סופרים גברים

<sup>12</sup>. Cixous, Helen & Clement, Catherine (1986). *The Newly Born Woman*. Trans.by Betsy Wing, introduction by Sandra M.Gilbert. Minneapolis: University of Minnesota Press, p 49.

<sup>13</sup>. יוסף אבן, *מילון מונחי הסיפורת*, ירושלים 1977, עמ' 72.

<sup>14</sup>. מחמד ג'מיל ביהם, *פתאת אל-שרק פי חצי'ארט אל-ערב* (האשה המזרחית בתרבות המערב), ביירות 1952, עמ' 3.

באופן חד כיווני: מכיוון מבטם של גברים על נשים. החל משנת 1979, החלו חוקרים לתעד שלבים של התפתחות בכתיבת נשים ב-250 השנים האחרונות, את ייצוגיהן ואת התמות והעלילות ביצירותיהן. הטענה המרכזית במחקרים אלה היתה שהאסתטיקה הנשית, שהיא אחד המאפיינים בשפה בה נשים עושות שימוש, סגנון הכתיבה הנשי וצורת הכתיבה נובעים מתוך פסיכולוגיה נשית ספציפית ומיוחדת<sup>15</sup>.

אחד הספרים החשובים בתחום הביקורת הפמיניסטית של שנות ה-70 הוא ספרה של קייט מילט **"Sexual Politics"** המציג ניצול של נשים על ידי גברים בספרות בשתי צורות: על ידי הדרתן של נשים מן ההיסטוריה של הספרות, ועל ידי הצגתן כסטריאוטיפים: "מלאכיות" או "מפלצות"<sup>16</sup>. בספרה מציגה מילט תאוריה של מיניות פוליטית, הרואה בשייכות למין ביולוגי כמעצב קטגוריה מעמדית שיש לה השלכות פוליטיות, לא במובן הקשור לפוליטיקה שלטונית, אלא במובן כוחני, לפיו קבוצה אחת, הנשים, נשלטת על ידי קבוצה אחרת בשל מינה. לפי תיאוריה זו, היחסים בין הגזעים גם הם יחסים פוליטיים, שכן, גזע אחד, כמו הלבן, שולט על גזע אחר, השחור, כדבר המוגדר מלידה. התוצאה של משוואה זו היא שהיחסים בין המינים היו מוגדרים מלכתחילה מבחינה היסטורית וטבעיים בביולוגיה על בסיס מניפולציות של "כוח", החזק שורד ומשתלט על מי שבידיו פחות כוח ושררה, דיכוי ושליטה באחר. מילט טוענת כי פרשנות חדשה לכתיבה של נשים לא נועדה לנפץ את המיתוסים שיצרו גברים על נשים, אלא לשנות את נקודת ההשקפה ולספק נקודת השקפה שונה מזו של הסופרים הגברים.

הגלים הפמיניסטיים שהחלו שוטפים, תחילה את ארצות-הברית ובריטניה באמצע המאה ה-19 ובשנות ה-30 וה-40 של המאה ה-20, שטפו גם את העולם הערבי. החוקרים ביססו את טענתם לשורש ההבדלים בין "כתיבת גברים" ל "כתיבת נשים" וההתייחסויות של גברים לכתיבתן של נשים, על כתיבהם של הוגי דעות כמו ז'אן ז'אק רוסו בצרפת וקאסם אמין במצריים<sup>17</sup>. שניהם בקרו את החברות בהן חיו; רוסו טען

<sup>15</sup>. Showlter, Elaine. **A Literature of Their Own**. Princeton: Princeton University Press, 1977, 633.

<sup>30</sup>. Millett, Kate. **Sexual Politics**. London Sphere Books, 1971, 3-4.

<sup>17</sup>. ז'אן ז'אק רוסו (1712-1778): פילוסוף שוויצרי, נולד בעיר ג'נבה למשפחה פרוטסטנטית צרפתית. יצירותיו מתאפיינות בהרגשת אשם ובשפה רגשית שמשקפת את ניסיונותיו להסתיר רגש נחיתות עמוק ו"זהות" שהעולם היה מסרב לקבל. **קאסם אמין** (1863-1908): בעל תואר במשפטים משנת 1881, עסק מעט זמן במשרד עורכי דין ולאחר מכן נסע בשליחות המדינה למחקר בצרפת. הוא היה המתרגם הפרטי של האמאם מחמד עבדה, בתקופה שבה היתה תנועת התרגום מערבית ולערבית בשיאה. אמין נהיה לשופט, סופר ומתקן חברתי, התפרסם בכך שהיה מנהיג התנועה הנשית במצריים. בספרו **שחרור האשה** **تحرير المرأة**, הוא יצא כנגד לבישת הרעלה, תופעת ריבוי נשים, גירושין, וטען שבנושא הגירושין וריבוי נשים מוטלות גם הגבלות על הגברים. ספר זה גרם לרעידת אדמה במצריים שבעקבותיו הותקף אמין על ידי המון מבקרים שניסו להשפיע על דרכו אך ללא הועיל.

שהשלטון "המלכותי" הוא אחד הסיבות לעושה ולא-שוויון ואם בני האדם היו חיים הרחק מהחברה, היו עדינים יותר, ולא היו נוצרים בתוכם גורמים או סיבות לפגיעה באחרים, בניגוד לחייהם בחברה שגורמים להיותם "רעים" ופוגעים איש ברעהו. רוסו לא קרא לחזרה אל חיי האדם הקדמון בטבע, אבל סבר שבני האדם יכולים להיות קרובים מבחינת התכונות למאפייני תכונות האדם בתקופה ההיא. בחיי הפשטות האלה, שאיפות האדם, אנוכיותו ותאוותיו המיניות יהיו מוגבלות, אולם האנרגיות שלו יהיו ממוקדות ומופנות אל החיים החברתיים הקבוצתיים.

החל מאמצע המאה ה-19, ניתן להבחין בשתי גישות מרכזיות ביחס לנשים בנושא "הפמיניזם" בספרות המערב ואשר בספרות הערבית מוגדרות כ"כתיבה נשית": האחת רדיקלית, הרואה בהבדלים הביולוגיים בין גברים לנשים כאינהרנטיים קבועים ובעלי השפעה על מכלול התכונות המאפיינות אותם, ובין היתר בעלי השפעה על כתיבתם. על פי גישה זו, כתיבתם של גברים שונה במהותה מכתיבה של נשים, זאת מאחר שגברים אינם יכולים לחוות הריון ולידה, ובהתאם לכך גם כתיבתם אינה יכולה לתאר תהליכים אלה בשלמות כמו כתיבתן של נשים שחוו אותם. בשל כך, כתיבתם של גברים אינה יכולה לייצג לעומק את דמותה של האשה. נשים "כותבות מהרחם", ורק הן יכולות לכתוב על דמותה ועל חוויותיה של האשה. על פי הגישה השנייה, אין הבדל בין גברים לנשים מבחינת היכולות והפוטנציאל שלהם. ההבדל היחיד שקיים ביניהם הוא העובדה שחלקם זכרים וחלקם נקבות. המייצגת של גישה זו היא החוקרת ג'ודית באטלר (2001), והיום שותפות לה רובן המכריע של החוקרות, שאחת מתרומותיה החשובות היא המודל הביצועי של מגדר, על פיו הקטגוריות "זכר" ו"נקבה" הן חברתיות ומוצמד אליהן התפקיד החברתי המוטל על נשים, ועל כן מדובר בקטגוריות אימפריאליסטיות שאפשר לשנות אותן. על פי תפישה זו, ההגדרות הבלתי מישתנות של "אשה" מעקרות את הנשים ועלולות להזיק להן בכך שהן מעודדות "סקסיזם" שמשמעותו אפליה כנגד אנשים בשל מינם או מגדרם. ישנן כמה אמונות או גישות הנכנסות תחת כותרת זו, כמו האמונה כי מין אחד טוב יותר מהמין השני, או האמונה כי נשים וגברים שונים מאוד אחד מהשני, וכי יש להביא לידי ביטוי את העובדה הזו בחברה, בשפה ובחוק. סקסיזם כנגד נשים לעיתים קרובי "שוביניזם", אם כי מונח זה הוא למעשה רחב יותר ומציין כל העדפה מוגזמת וקיצונית לקבוצה אליה אתה משתייך, במיוחד כשההעדפה כוללת שנאה כלפי קבוצה יריבה.

לפי דעתה של רשידה בן מסעוד, שהושפעה מתרבות המערב, ייחודיות הכתיבה הנשית צריכה ראייה כוללת לכל מה שאשה ערבייה יוצרת לעומת אשה מערבית ולעומת הגבר הערבי. היא טוענת שיש ייחודיות נשית במה שאשה יוצרת וכותבת, שמקורה בתכונות מולדות, כלומר, המוטבעות באשה מאז לידה. בדומה לחוקרת הישראלית אורלי לובין, היא חושבת שהדיון בייחודיות יעסוק בשדרים של ערכים ושל אידיאולוגיות ובאופני ההישרדות, כך שגם הטקסט שכתבה אשה יוכל להיות חלק ממערך הטקסטים שמזמין אליו חתרנות מסוימת או מזמין חשיפה של מנגנונים שמדכאים את הנשים<sup>18</sup>.

## 2. הכתיבה והקניין: "כתיבה נשית" מול "כתיבת נשים" ו"כתיבת גברים"

בשפה הערבית יש זהות בין "כתיבה נשית" ל"כתיבה פמיניסטית" ושתי אלה נפרדות מ"כתיבת נשים *كِتَابَةُ نِسَاءٍ*" שהוא מונח כולל יותר. במונח "כתיבת נשים *كِتَابَةُ نِسَاءٍ*"<sup>19</sup> בשפה הערבית, הכוונה לכל ז'אנר ספרותי או כתיבה שנכתבת על ידי נשים<sup>20</sup>, לעומת זאת, במונח "כתיבה נשית"<sup>21</sup> הכוונה לכתיבה שיש בה מאפיינים וסימני היכר נשיים בולטים הכוללים גם "כתיבה פמיניסטית". לכן, המונח "כתיבה נשית *كِتَابَةُ نِسَوِيَّةٍ*" קרוב יותר למונח המערבי "פמיניזם" שעשוי להיתרגם כ"נְסَوِيَّة", אך לעיתים מופיע גם במשמעות "נשיות *نِسَائِيَّة*". ההסבר שלי לתרגום המונח הערבי "נְסَوِيَّة" ל"נשי" ול"פמיניסטי" נובע מכך שהמושג "פמיניזם" איננו מתורגם לערבית כמונח נפרד מהמונח "נשי", כי המונח המערבי "פמיניסטי" לא תורגם לשפה הערבית וחוקרי הספרות בחרו במונח קרוב אליו מבחינת תוכן ומשמעות, דהיינו, "כתיבה נשית *كِتَابَةُ نِسَوِيَّةٍ*" וכללו בתוך המונח גם היבטים פמיניסטיים וגם היבטים מסורתיים של תפקוד נשי. השיח הערבי על כתיבה מבחין בין המונח "כתיבה *كِتَابَةُ*" באופן כללי לבין "כתיבת נשים *كِتَابَةُ نِسَاءٍ*" בפרט, כשההתייחסות למונח "כתיבה נשית" מניחה שהכתיבה של גברים היא אוניברסאלית, ושהמונח בערבית המצביע על "כתיבה נשית *كِتَابَةُ نِسَوِيَّةٍ*", עדיין לא קיבל את הסכמת כל החוקרים והחוקרות הערביות, כפי שאראה במחקרי זה, וכפי שעולה מהמחלוקת בין החוקרים סביב סוגיה זו. לעומת זאת, המונח "כתיבת נשים *كِتَابَةُ نِسَاءٍ*", משייך את פעולת "הכתיבה *الْكِتَابَةُ*" למין המגדרי של "נשים", כאשר

<sup>18</sup> אורלי לובין, *אישה קוראת אישה*. אור יהודה: כינרת-זמורה-ביתן, דביר, 2003, עמ' 80.

<sup>19</sup> ראה לדוגמא: מחמד ט'אהר, וירג'יניה וולף: דראסה פי פתאפת אל-נסאא' (וירג'יניה וולף – מחקר על כתיבת נשים), דמשק 2009.

<sup>20</sup> בשפה הערבית ישנם מונחים דומים למונח "כתיבת נשים", כמו המונח "ספרות אשה *أَنَّ الْمَرْأَةَ*", ראה לדוגמא: אנור אל-ג'נדי, *א'דב אל-מרא'ה אל-ערבייה: אל-קצה אל-ערבייה אל-מעצרה*; תט'ר אל-תרג'מה (ספרות האשה הערבייה: הסיפור הערבי המודרני- התפתחות התרגום), קהיר 1960.

<sup>21</sup> ראה לדוגמא: אימאן אל-קאצ'י, *אל-רואיה אל-נסווייה פי בלאד אל-שאם* (הרומן הנשי בסוריה), דמשק 1992. ראה גם: בן מסעוד, *ג'מאליית אל-סרד אל-נסאא'י* (האסתטיקה של הנרטיב הנשי), אל-דאר אל-ביצ'אא' 2006.



הכוונה היא לכל כתיבה של סופרת, בין אם היא ייחודית או לא. שאלת המחקר שלי תהיה הרבה יותר פשוטה, האם יש מאפיינים נשיים בכתיבתן של סופרות פלסטיניות שצמחו בצל המאורעות הקשים של מלחמת 1948 ובצל השלטון הישראלי לאחר מכן? לדעתי, השוני בין המאפיינים הייחודיים ב"כתיבה נשית *كِتَابَةٌ نَسَوِيَّة*" וב"כתיבת נשים *كِتَابَةٌ نِسَاء*" כללית, קלאסית, מראה ש"כתיבה נשית *كِتَابَةٌ نَسَوِيَّة*" גוייסה לשיפור מעמד הנשים, העצמתן ופעילותן כדי לחולל שינוי חברתי שהם יסודות חשובים בתפישה העולם של "פמיניזם". לכן, אני מתכוון להשתמש לעיתים במונח "כתיבה פמיניסטית" כמקביל למונח "כתיבה נשית *كِتَابَةٌ نَسَوِيَّة*", גם בגלל ששני המונחים ברוב המקרים נתפשים כזהים.

רשידה בן מסעוד תוהה מדוע האינטלקטואלים הערבים לא דנו בייחודיות שבכתיבה של נשים. הסיבה לכך, לפי דעתה, היא תפישתם של האינטלקטואלים כי קיים דמיון בין כתיבה של נשים לבין זו של גברים. תפישה כזו, בעיניי, המדברת על דמיון בין "כתיבת נשים" ל"כתיבת גברים", אינה יכולה להוביל לחיפוש וחקר אחר חוקיות השוני המגדרי והשפעתו, והיא בסופו של דבר מיטיבה אך ורק עם הגברים. בן מסעוד מאמצת את הגדרת הטקסט הספרותי כפי שהתאוריה המודרנית אצל הפורמליסטים הרוסים מגדירה אותו, ובמיוחד אצל רומאן יאקובסון בהתייחסו לפונקציות של השפה<sup>22</sup>. היא סבורה כי אפליית נשים על רקע מגדרי והשפלתן על ידי גברים, מוצאה בשפה, מאחר והספרות מבוססת על שפה ורטוריקה. דרך כתיבתן של נשים פלסטיניות נמצא כי הביקורת המועטה של נשים סופרות מציגה כיצד בא לידי ביטוי יחס מזלזל ל"כתיבת נשים" מצד הסופרים הגברים, בין אם מדובר ב"כתיבה נשית *كِتَابَةٌ نَسَوِيَّة*" פמיניסטית ובין אם מדובר בכתיבה אחרת שנשים כתבו במהלך כל ההתפתחות הספרותית.

האבחנה במחקר זה בין "כתיבת גברים *كِتَابَةٌ رِجَال*" לעומת "כתיבת נשים *كِتَابَةٌ نِسَاء*" אינה על פי המין כי אם על פי אופן הייצוג של גברים ושל נשים ביצירותיהם והקשר לחוויות הקיום שלהם כבני אדם, דרכי ההתייחסות שלהם לסוגיות מגדר ולייצוגים מגדריים בספרות הפלסטינית כשהמוקד הוא ספרות שנשים פלסטיניות יצרו. למשל, דמותם של גברים העולה מכתיבתן של סופרות פלסטיניות בישראל, שונה בהרבה מזו העולה מכתיבת גברים. בחלק לא מבוטל של הסיפורים והרומנים המנותחים במחקר זה, מופיע הגבר ב"כתיבת נשים" כדמות שלילית. הוא מנצל את הלגיטימציה שמעניקה לו החברה, שמועצמת

<sup>22</sup> רומאן יאקובסון (1896–1982), בלשן יהודי רוסי מפורסם, שהיה דמות מובילה בחוג הבלשני של מוסקבה, אחת משתי התנועות שהרכיבו את הפורמליזם הרוסי. הוא היה ממקימי אסכולת פראג לתאוריה בלשנית. יאקובסון היה מהאינטלקטואלים המשפיעים ביותר במאה העשרים, בתרומתו לבלשנות, לאנתרופולוגיה סטרוקטורליסטית, לתורת הספרות ולסמיולוגיה. שלושת רעיונותיו הגדולים בבלשנות משחקים תפקיד עיקרי בתחום זה עד ימינו: טיפולוגיה בלשנית, סימון (markedness) ואוניברסלים לשוניים. ("רומאן יאקובסון") – "ויקיפדיה".

על ידי הכיבוש שהוא גם גברי וגם קולוניאליסטי ואת המעמד בו הוא נמצא, כדי לדכא את האשה ולכפות את שלטונו עליה, תוך כדי שימוש באמצעים כגון אלימות פיזית, הזנחה, דיכוי נפשי ואונס. ארחיב בדיבור על טיפוסי הגברים המוצגים בכתיבת נשים פלסטיניות בישראל במהלך פרקי המחקר. תמונה אחרת של גברים הרווחת ב"ספרות נשית" היא זו של הגבר הנצלן או החולה, בעל מצבי רוח משתנים, המתנהג אחרת בביתו לעומת התנהלותו מחוץ לבית. בביתו הוא קשוח ביחסו לאשתו ולילדיו, מחוץ לבית הוא נחמד לסביבתו, במיוחד מול נשים אותן הוא מנסה לנצל כדי לספק את תאוותיו<sup>23</sup>. ייתכן שקביעת טיפוסי גברים ואפיונם מהסוגים שהוצגו כאן ב"כתיבת נשים", ייחשבו לאחת התרומות הייחודיות שתרמו נשים פלסטיניות ליצירה בכלל. טיפוסי הגברים שהוצגו לעיל הם נכונים לא רק למקרה הפלסטיני ולכתיבה של נשים פלסטיניות, אלא יש בגילויים השלכות על תמונת היחסים החברתיים האוניברסליים ואופיים בין נשים לגברים.

רבים המקרים בהם קשה לאפיין באופן חד משמעי את הכתיבה כ"נשית נְסוּיָה" או כ"גברית דְּקוּרִיָּה" משום שהספרות נשענת על משמעות אחת, כלומר, יש בה מרכיבים כלליים קבועים שאין בהם אבחנה מגדרית בין "כתיבה נשית" לבין כתיבה של גברים, אלא רק רצון לקיים עקרונות אסתטיים של יצירה תרבותית. בנוסף, אפשר שבכתיבה יהיו מאפיינים משתי הקטגוריות, אולם, ההבדלים בין שני סוגי הכתיבה נוצרים כתוצאה מתהליך מורכב של הבניה חברתית, המתחילה עם הלידה ואולי קודם לכן. מבחינה זו, מחקר זה יונק מגישותיהן של תיאורטיקניות כג'ולייט מיטשל וג'וליה קריסטיבה, לפיהן גברים ונשים נתונים ללחצים תרבותיים ופסיכולוגיים שיש להם השפעה רבה במהלך הילדות, וכן על תיאוריות של פמיניסטיות מהזרם הרדיקלי כסוזן בראונמילר הסבורה כי הסיבה לשלטון גברים על נשים נעוצה בהתייחסות התרבותית להבדלים הביולוגיים ביניהם ותאוריות נוספות המדגישות את ההבדלים בין גברים לנשים<sup>24</sup>.

Gubar ו-Gilbert מציגות תפישה מקובלת בהיסטוריה של הספרות, לפיה הכתיבה הספרותית היא גברית במהותה. "האם העט הוא איבר מין זכרי מטאפורי?"<sup>25</sup> הן שואלות ורומזות בכך על השתלטות

<sup>23</sup>. דמות זו מופיעה בכתיבתה של הסופרת הפלסטינית א'סמהאן ח'לאילה, **אאכר אל-נפק** (סוף המנהרה), נצרת 2002, עמ' 30.  
<sup>37</sup>. Brownmiller, Susan. **Against Our Will: Men, Women and Rape**. New York: Bantam Books, 1976, 31.

<sup>38</sup>. Gilbert, Sandra, and Gubar, Susan. **The Madwomen In The Attic: The Women Writer and The Nineteenth Century Literary Imagination**, New Wave and London: Yale University Press, 1979, 3.

הסופרים הגברים על הכלי החשוב שבלעדיו לא ניתן לכתוב בטענה שהוא אך ורק שלהם. מתוך אימוץ עמדה ביקורתית זו, אחת המטרות המשניות במחקר היא לבדוק אם בכתיבה של נשים יש מאפיינים ספרותיים משוחררים מהצל העמוק שמנסה ספרות הגברים להטיל עליו כפי שטוענות גובר וגילברט. מסקנתן המרכזית היא כי נשים יוכלו לכתוב באופן עצמאי ומשוחרר מהשפעות הכתיבה הגברית שהשתלטו גם עליהן, רק אחרי ש "יהרגו" את שתי הדמויות שיצרו עבורן הגברים הכותבים – המלאך והמפלצת. רק אז הן יוכלו ליצור לעצמן סגנון אלטרנטיבי, להגדיר מהי "כתיבה נשית" *كُتَابَةٌ نَسَوِيَّةٌ*, מה הם מאפייניה, ולהכריע באיזה אופן היא מהווה אלטרנטיבה לכתיבה של סופרים גברים. אני מתכוון ללכת בעקבותיהן על מנת לברר עד כמה יסודות אלה משתקפים בכתיבתן של נשים פלסטיניות ועד כמה הן מודעות להם.

ניתן לסכם את המכשול הפוליטי שעומד בפני נשים בשיח הפוליטי בעולם הערבי כמעוגן בחישובים גבריים חזקים. כמו כן, אני רואה שאופי ההתייחסות לגוף בתרבות הערבית הוא סיבה נוספת לדחיית הייחודיות בכתיבה של נשים כאשר בשם הקדשה/הטומאה, הנשים מורחקות מתחומי היצירה האמנותית ומתחומים אחרים בחיים. לאור האמור לעיל, ועל מנת שאוכל לעמוד על מאפייניה הייחודיים של כתיבת נשים פלסטיניות בישראל, אציג בפני הקוראים את הקונטקסט החברתי והספרותי שבו חיו, כתבו ופעלו סופרות ומשוררות פלסטיניות מאז מאורעות 1948. אתייחס בסעיפים הבאים לנושאים הקשורים להתפתחות הכתיבה של נשים סופרות: התפתחות הספרות הפלסטינית בישראל באופן כללי, נושא "הלאומיות", "הביקורת הספרותית" והמושג ספרות מקומית, תיעוד היצירה הספרותית שנכתבה על ידי נשים והתעוררותן הפוליטית של נשים פלסטיניות.

### **3. נשים פלסטיניות בישראל – התעוררות פוליטית: סקירה ספרותית-היסטורית**

#### **א. התפתחות ספרותית דיאכרונית**

בספרות הפלסטינית שנכתבה לפני 1948, במיוחד בז'אנר הספרותי "רומן", נוכחות האנגלים בטקסטים הספרותיים כמעט שווה לנוכחותם של הטורקים, למרות שהטורקים שלטו בארץ רק עד סוף מלחמת

העולם הראשונה, אבל נשארו במעמקי הזיכרון הפלסטיני<sup>26</sup>. מסקנה זאת מובילה לחקר ולחיפוש תמונת הקשרים בין הערבים ליהודים בספרות אשר נכתבה לפני 1948, והאם השתקפו בספרות שתי תמונות ליחסים אלו, תמונה חיובית ותמונה שלילית, כפי שקרה בספרות הפלסטינית שנכתבה על הטורקים. הספרות הערבית הפלסטינית בישראל, גם של גברים וגם של נשים, הושפעה מאירועים היסטוריים והיא ברובה פוליטית בהתעסקותה בנושאים כמו: היחסים בין העמים, נושא היחסים בין היהודים לבין הערבים בפרט, המאבק למען שוויון זכויות כאזרחי המדינה, המאבק למען זכויות לאומיות, השפעת התהליכים והמאורעות המדיניים ותוצאותיהם על החברה, "הזהות הלאומית *الهُويَّة القومية*", מעמדם של הפליטים, השתייכות לזרם פוליטי זה או אחר, ניצחון ותבוסה וסוגיות שונות ששייכות לנושא המאבק הערבי-ישראלי. בדרך כלל, החברה בטאה באמצעות הספרות את הנושאים החברתיים שהעיקו עליה. בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה בלט במיוחד נושא הפלסטינים אשר הפכו לפליטים כתוצאה ממאורעות 1948, בין במולדתם ובין מחוצה לה. המשוררים הבליטו במיוחד את הסבל שנגרם לפליטים, את אי-הצדק בעקירתם ממולדתם או ממקומות מגוריהם והביעו את התקווה שפליטים אלה יחזרו למולדתם<sup>27</sup>. מאז 1948, שיקפה הספרות הערבית-פלסטינית בארץ את "הלאומיות הערבית *القومية العربية*" של כותביה ואת הזדהותם עם העולם הערבי. המיעוט הערבי שנשאר בתוך גבולות מדינת ישראל חיפש את זהותו הלאומית בלחץ המאורעות והדגיש את השתייכותו לעמי ערב. היה זה המשורר מחמוד דרוויש (1941-2008) אשר כתב בתקופה די מוקדמת של יצירתו את השיר הראשון הקובע את זהותו של הערבי אזרחי ישראל – "תעודת זהות *بطاقة هوية*". הדגשת הזהות הערבית בלטה גם בהתייחסותם של הסופרים והסופרות הערביות בארץ למאורעות בעולם הערבי. כל מרד או תנועת שחרור לאומית ערבית זכו להדחייה וואוהד, כך, למשל, הזדהו עם המרד שהביא לעצמאות אלג'יריה, עם המרד ששם קץ לשלטון המלוכה בעיראק, עם העם הלבנוני במאורעות 1958 ועוד. נוסף על כך, הם מותחים ביקורת על המדיניות של ממשלות ערב השונות, על חוסר יכולתן להגיע להישגים של ממש בתחום העצמאות הפוליטית ועל ממשלות ישראל השונות ומדיניותן כלפי חוץ ופנים.

<sup>26</sup> . חוקרת הספרות דורית גטספלד אומרת ש"עד שנת 1948 כמעט שלא נכתבו רומנים או סיפורים קצרים בידי נשים פלסטיניות".

Dorit Gottesfeld, 2010, "Acoustic Walls": On Feminine Voices in Stories by Samiyah A'tut". *Journal Of Arabic Literature* 41 (2010), pp. 303-304.

<sup>27</sup> . ג'ורג' קנאזע, "יסודות אידיאולוגיים בספרות הערבית בישראל", *המזרח החדש* לב 1989, עמ' 129-131.

נושא "הלאומיות" תפס מקום נכבד בספרות הערבית בישראל ובלט במיוחד ב"רומנים" וב"סיפורים" שגיבוריהם סירבו ליטול, ולו חלק קטן, בפעילות החברתית או הפוליטית שהתנהלה בישראל על מנת להמחיש את חוסר שייכותם לזהות מסוימת<sup>28</sup>. אחרי מאורעות 1948, עברו או גורשו רוב המשכילים הפלסטינים למחנות הפליטים בעולם הערבי ואלה שנשארו בארצם הפכו למיעוט ערבי שרובו מורכב מהכפריים<sup>29</sup>. הגוף היחיד שהיה ביכולתו להחיות את הספרות, היה המפלגה הקומוניסטית ממנה צמחו רוב הסופרים הערבים שהעדיפו להישאר בישראל כמו: מחמוד דרויש, א'מיל חביבי (1921-1996), נג'וא קעואר פרח, ס'ף אלדין אל'יראני (1914-1974), עאדל זעיתר (1897-1957), סמירה עז'אם (-1928) (1967) ואחרים. בין שורות המפלגה הקומוניסטית היו סופרים ערבים וגם סופרים יהודים שהגיעו לארץ מעיראק בין השנים 1950-1951, כמו מוראד מיכאל (1906-1986), שלום דרויש (1913) ואחרים, שתרמו לחיזוק התחום הספרותי בארץ. באותה תקופה, החלו לעלות קולות של סופרים צעירים שלמדו בבתי הספר התיכוניים אותם הקימו ממשלות ישראל. קבוצה גדולה מהם הגיעה מהעיר נצרת, ששגשגה בזכות תמיכה ועידוד של הכפריים שנשארו בארץ ועברו לגור בה. נצרת הפכה למרכז רוחני ותרבותי לערבים בישראל, בה יצאו לאור רוב העיתונים והירחונים, הוקמו מועדונים חברתיים ואינטלקטואליים נוצריים ונוסד בית הדפוס "אלחכים" שפרסם את רוב הספרים והמאמרים שנכתבו בנצרת<sup>30</sup>.

על רקע המאורעות בשנות השישים, מתגבשת זהות ייחודית יותר לפלסטינים בישראל שהיא הזהות הפלסטינית. התגבשות זו באה במיוחד אחרי הקמת ארגון שחרור פלסטין (אש"ף) ולאחר הכישלון של צבאות ערב במלחמת ששת הימים. בעקבות האכזבה מתפקוד ממשלות ערב השונות ומדרך טיפולן בבעיה הפלסטינית, החל אש"ף להוות מוקד משיכה חשוב. הארגון תפס בהדרגה את מקומו כמנהיג הפלסטינים וסייע בגיבוש מעמדם כעם השואף לעצמאות ולא כפליטים הנזקקים לתמיכה ולעזרה. תוצאות מלחמת ששת הימים שכנעו את הפלסטינים שאין מה לסמוך על ממשלות ערב וכי עליהם לקחת את ענייניהם בידיהם. התפתחות זו טיפחה וגיבשה יותר את הזהות הפלסטינית והדבר השתקף בצורה ברורה בכתיבתם של הסופרים והספרות בשנות ה-70 של המאה העשרים.

<sup>28</sup> שם, עמ' 130.

<sup>29</sup> ששון סומך, "אל-עלאקאת אל-נציייה פי אל-נט'אם אל-א'דבי אל-ואחד" (הקשרים הטקסטואליים בסדר הספרותי האחד), אל-פרמל 7 (1986), 109; שמואל מורה, "הספרות בשפה הערבית במדינת ישראל", המזרח החדש ט (1-2) (1958/1959), 31.

<sup>30</sup> עבד-אל-רחמאן עפ'אד, אל-חרפה אל-א'דבייה פי אל-נאצרה (התנועה הספרותית בנצרת), חיפה 1990, עמ' 88.

בין השנים 1948-1967, תמונת היחסים בין היהודים לערבים בספרות הפלסטינית מתגוונת בהתאם להתפתחויות הפוליטיות והספרותיות, כפי שמתגוונת בספרות זו תמונת "האחר" בכתיבה על עמים לא ערביים, אלה ששלטו בארץ כמו הטורקים והאנגלים. רוב הטקסטים לא מזכירים את היהודים במפורש אבל מאלצות את הקוראים להניח את הימצאותם בנושאים כמו "הגולה" או "האדמה" ונושאים אחרים שבהם היהודים מהווים "טקסט מוסתר"<sup>31</sup>. בד"כ, תמונת היחסים ביניהם משתנה בין חיובית לשלילית, בהתאם למאורעות הפוליטיים. אתייחס במחקרי לאופי היחסים בין ערבים ליהודים כפי שהם משתקפים בספרות הפלסטינית שנכתבה ע"י יוצרים ויוצרות. באופן כללי, ניתן לחלק את התפתחות הספרות הערבית-פלסטינית בישראל לשתי תקופות עיקריות:

1. התקופה הראשונה – החל משנות ה-40 עד שנות ה-70: אמיל תומא (1963)<sup>32</sup> כתב כי אפשר לתאר את מצב התרבות הערבית הפלסטינית עם קום מדינת ישראל כהתחלה ולא כהמשכיות בשל שתי סיבות עיקריות: האחת, כתוצאה ממאורעות מלחמת 1948, כאשר המשכילים הערבים בארץ הופכים להיות מיעוט. השנייה, התנתקותם של המשכילים הערבים מנהר התרבות הערבית שהרווה אותם<sup>33</sup>. בשנות ה-40 וה-50, בשל השינוי שחל בתחום הפוליטי, החברתי והתרבותי, ובשל חדירת סוגות כתיבה מודרניות בהשפעת המערב שעוד קודם לכן כבשו את הספרות בעולם הערבי, מתחילה להתפתח סוגת ה"סיפור קצר *قصة قصيرة*" ומתעצבת בין השאר בכתיבתה של הסופרת נג'וא קעואר, ח'ליל בייס (1875-1949), אסחאק מוסא אל-מוצלי (1904-1990) ואחרים כמו א'מיל חביבי וחנא אבראהים שהיו בתחילת דרכם הספרותית ותרמו להחייאתו של הסיפור הקצר בספרות הערבית בישראל. הסופרת נג'וא קעואר, למשל, בקובץ סיפוריה הקצרים "**דרכים ומנורות**", מקשרת בין התקופה שלפני 1948 והתקופה שאחריה. במהלך המחקר אגדיר בקצרה סוגות ספרותיות מודרניות שחדרו לספרות הערבית בהשפעת תרבות המערב, בשל חשיבותן ונחיצותן למחקר זה. הסוגות הן: "סיפור קצר", "רומן *رواية*", "שירה מודרנית *شعر حديث*"<sup>34</sup>, "מאמר *مقال*", "אוטוביוגרפיה *سيرة ذاتية*" ועוד. במהלך שנות ה-50 עד שנות

<sup>31</sup> "הביקורת החריפה כלפי מדיניות ממשלות ישראל היא בעצם ביקורת כלפי הציונות ומטרוניה וכלפי הדרך שבה הזרוע המבצעת של הממשלה מיישמת אותן כמו הפקעת אדמות, אי שוויון בחלוקת המשאבים ועוד". קנאזע, 1989, עמ' 138.

<sup>32</sup> אחד המבקרים הבולטים בספרות הערבית הפלסטינית בישראל בשנות ה-50 וה-60.

<sup>33</sup> א'מיל תומא, "הל תאת'ר אל-ת'קאפה אל-ערבייה באל-מוג'תמע אל-יהודי?" (האם תושפע האקטואליה הערבית מהחברה היהודית?), אל-ג'דיד 1-2 (1963), עמ' 6.

<sup>34</sup> השיר הערבי המודרני שונה מהשיר הערבי הקלאסי בתוכן ובסגנון האנמותי. "**הקצידה/אל-קצידה/القصيد**", סוגת השירה בספרות הערבית הקלאסית, היא שיר ארוך שבכל שורותיו יש "דלת" ו"סוגר", מתחרזות, והוא עובר מנושא לנושא. מבחינה צורנית, השירה הערבית המודרנית מחקה את השירה המערבית המודרנית ולא את השירה הערבית הקלאסית. ארחיב את הדיבור על סוגת השירה המודרנית בהמשך למחקרי זה.

ה-70, עסקה הספרות הערבית בישראל בנושאים חברתיים ופוליטיים שהתבטאו בין היתר בנושא  
ה"אדמה" והקשר ההדוק בין האדם לאדמה, למשל, בקובץ הסיפורים שכתב חנא אבראהים "פרחי בר"  
(1972) ובקובץ הסיפורים שכתב מחמד נפֵאע "האצילה" (1974). כמו כן, בלט נושא הפלסטינים  
שהפכו לפליטים אחרי מאורעות 1948 וסבלם של הערבים שנותרו בארץ כתוצאה מתחושה של זרות  
שחשו בקרב היהודים.

2. התקופה השנייה – החל משנות ה-70 עד שנת 2007: שנות ה-60 נחשבות לתקופת  
התחייה בספרות הערבית הפלסטינית בישראל, ובשנות ה-80 התרחשו שינויים מרחיקי לכת  
כאשר אותן סוגות ספרותיות מודרניות שהתחילו קודם הבשילו בספרות הערבית הפלסטינית  
בישראל בהשפעת הזרמים הספרותיים שרווחו בעולם הערבי עוד קודם לכן<sup>35</sup>. זרמים אלו  
רווחו בתקופה שבה התנתק הקשר הספרותי  
והאינטלקטואלי בין הפלסטינים לעולם הערבי בגלל המאורעות, כמו "הזרם החינוכי التَّيَّارُ  
التَّعليمي"<sup>36</sup> ו"הזרם המשעשע التَّيَّارُ التَّرفيهي"<sup>37</sup> שרווחו בספרות הערבית עד שנת 1938<sup>38</sup>,  
ו"הזרם האמנותי التَّيَّارُ الفَنِّي"<sup>39</sup> שרווח בעולם הערבי עד מלחמת העולם השנייה ועדיין הוא  
רווח בספרות הפלסטינית עד ימינו<sup>40</sup>.

בתקופה זו, בלט באופן מיוחד נושא הלאומיות הפלסטינית, אשר התגבש והפך לייחודי יותר  
ממה שהיה בתקופה הראשונה, וצמחה זהות פלסטינית מיוחדת בספרות שהתחילה  
להתהוות על רקע מאורעות שנות

---

<sup>35</sup> דורית גטספלד, "החלום הפלסטיני, החלום הנשי ומה שביניהם מסעות במחוזות הדמיון ביצירתה של דימה ג'ומעה אל-סמאן", המזרח החדש, כרך מט, תש"ע, עמ' 98-103.  
<sup>36</sup> הזרם ה"חינוכי": מאחורי הכתיבה יש מטרה חינוכית, לקח או המלצה חינוכית ולא הנאה אמנותית גרידא מעצם היצירה הספרותית. זרם זה נקרא גם בשמות אחרים הדומים או הקרובים למשמעות הזרם ה"חינוכי" כמו, "הזרם האידיאולוגי التَّيَّارُ الأيديولوجي" או "הזרם הפוליטי הישיר التَّيَّارُ السياسي المباشر". הזרם החינוכי רווח בספרות הפלסטינית בשנות ה-50 וה-60 מהמאה העשרים.  
<sup>37</sup> הזרם "המשעשע": מאחורי הכתיבה יש מטרת שעשוע ולא הנאה אמנותית מעצם היצירה הספרותית. זרם זה נקרא גם בשמות אחרים הקרובים מבחינת משמעות כמו: "הזרם הרומנטי التَّيَّارُ الرومانسي" או "הזרם המציאותי והשחתי التَّيَّارُ الواقعي المُسَطَّح". הדמויות בזרמים אלה מאופיינות בשקיפות ובהתרחקות מהמציאות. הזרם המשעשע אף הוא רווח בספרות הפלסטינית בשנות ה-50 וה-60 מהמאה העשרים.  
<sup>38</sup> חלוקתי את הספרות הערבית לזרמים מסתמכת על חלוקתו של החוקר המצרי עבד-אל-מחסן טה בדר אשר נחשבת לחלוקה אמינה לפי דעת רוב החוקרים. ראה: בדר, 1977, עמ' 57-120.  
<sup>39</sup> "הזרם האמנותי": הכתיבה לפי זרם זה הדגישה את ההתקשרות עם המציאות באמצעות הבלטת תפקיד הדמויות. הזרם האמנותי מאופיין בכך שהוא מציג את הניסיון של היוצר במסגרת שאין בה "ישירות" לשם דגש על הנאת הקורא מבחינה ספרותית ואמנותית.  
<sup>40</sup> ארחיב את ההסברים על זרמים אלה בהמשך למחקר זה.

ה-60, במיוחד אחרי הקמת ארגון אש"ף, מלחמת ששת הימים ביוני 1967 וסיום השלטון הצבאי שהיה מיושם על האוכלוסייה הערבית בישראל עד שנת 1969.<sup>41</sup> הסוגות הספרותיות המודרניות התבטאו בחיפוש אחר דרכים להתחלה חדשה שפונה לעולם הערבי, מתוך שאיפה להכרה קנונית מצד העולם הערבי ומצד העולם בכלל בפלסטינים. בתקופה זו, התחילו להתעצב מאפייני כתיבה אמנותית ייחודית לפלסטינים בישראל. בתקופה שבאה אחרי מלחמת 1967, מתעצבת הכתיבה לפי הסוגות הספרותיות הנ"ל, ובין השאר מתפתח הז'אנר הספרותי "רומן" למימדים בהם הוא הופך ל"רומן אמנותי" *رِوَايَة فَنِّيَّة*, "אנושי" במובן הרחב של המילה, שמשקף את המציאות, פונה אל הנפש האנושית בכל מקום וזמן וחודר למימדיה העמוקים ולא רק אל הפלסטינים עצמם או אל העולם הערבי ומסורותיו.<sup>42</sup> לרומן "ששת הימים של מלחמת יוני חֶרֶבُ السَّنَةِ أَيَّامٍ" (1968) שכתב א'מיל חביבי, היתה השפעה ניכרת בקרב הערבים בישראל. סופרים רבים פרסמו את יצירותיהם הראשונות בתקופה זו שאחרי המלחמה, ועל כן נחשבה תקופה זו לנקודת זינוק חשובה בהתפתחות הספרות הפלסטינית בישראל. באופן כללי, כתיבת נשים פלסטיניות בישראל הושפעה גם היא מהשינויים ומהזרמים הספרותיים שהיו נפוצים בעולם הערבי. מאז שנות ה-70, כתיבתן ברובה משתייכת ל"זרם הרומנטי" ול"זרם המשעשע" ולעיתים היא קרובה מ"הזרם החינוכי" בכך שהיא עוסקת בתכנים פוליטיים באופן ישיר. ברור שלא כל הסופרות הפלסטיניות כותבות בדיוק לפי הזרמים הספרותיים הללו, וחלקן הגיעו לרמה שתכשיר אותן לחריגה ממסגרות הזרמים שהזכרתי וכתבו לפי "הזרם האמנותי" שנחשב לזרם חדיש ביחס לזרמים האחרים.

באופן אירוני, תהליך הפמיניזציה, העצמת הנשים, פיתוח מודעות מגדרית בפלסטין יונק מהמאורעות של אינתיפאדה: סוחא סבג, חוקרת מצרית, רואה באינתיפאדה מעין מקור ההשראה עבור הנשים הפלסטיניות מבחינת השחרור והעצמה ועל פי תפיסתה, כבר ב-1967 נשים מסוימות כבר פתחו מודעות פמיניסטית, כתוצאה מאתגרים רבים וקשים אשר ניצבו בפני האישה בתקופת האינתיפאדה. לדבריה,

---

<sup>41</sup> קנאזע, 1989, עמ' 131.

<sup>42</sup> אל-קאסם, 1990, עמ' 26.



ניתן לראות באינתיפאדה התחלה של תהליך השחרור, יתרה מזאת, היא טוענת כי אינתיפאדה הובילה לפמיניזציה של החברה הפלסטינית עם המעמסה הכפול על האישה<sup>43</sup>. אכן, באופן פרדוכסלי למדי, המאורעות הקשים גרמו לאינטראקציה בין הנשים משני הצדדים של הגדר, וזאת תוך כדי ראיית הקבלה ברורה בין הדיכוי של הנשים לבין הדיכוי של פלסטין – הלוא הפמיניסטיות משני הצדדים של גדר רואות קשר ברור בין מיליטריזם לסקסזיזם<sup>44</sup>.

הספרות בה משתתפות נשים בתרומה יצירתית משמעותית מתחילה לאחר אירועי האינתיפאדה הראשונה בשנת 1987. בתקופה זו, הכתיבה הנשית מתמקדת בהוויה ובנפש הנשית ופחות בנושאי חיי היומיום הפוליטיים. התפתחות ספרותית מודרנית זו, ללא ספק העצימה את הכתיבה הספרותית בכלל ופתחה בפני נשים כותבות אופקים חדשים בהם התאפשר להן לשתף בבעיותיהן כל אשה אחרת בעולם וכל אשה כותבת אחרת בהיסטוריה הספרותית. לדעתי, התפתחות ספרותית זו, שהשתקפה גם בתוכן וגם בסגנון האמנותי, לא רק מראה על הצורך בכתיבת ספרות על ידי סופרות נשים, אלא גם על מיומנויות שנרכשו על-ידי הסופרים/ות בשימוש במרכיבים חשובים לצורך כתיבת "רומן" מודרני<sup>45</sup>.

## ב. לאומיות פלסטינית בכתיבה של נשים וגברים ומשמעויותיה

מבחינה סוציולוגית, הלאומיות, בין אם מדובר ב"זהות ערבית הוֹיֵה עֶרֶבִיִּי" או "זהות פלסטינית הוֹיֵה פִּלְסְטִינִיִּי", "הובנתה בתוך אוצר מילים (כמו המילים ו-kinship ו-affinity – זיקה, דמיון), שמורכב בעיקרו מתכונות נשיות כמו אלה שתארו את הנשים כ"אמא אדמה"<sup>46</sup>. הבנייה זו, שהיא סימבולית, מילאה תפקיד חשוב בשיח הלאומי; הגברים ניסו לקשור, באופן ישיר או עקיף, בין מיניות האשה לבין הטריטוריה ושלטון בשניהם<sup>47</sup>. דוגמא נוספת לשליטה במיניות נשים ניתן למצוא בחברה שבטית פטריארכאלית פאלוצנטרית מדברית, כמו זו שבחברה הבדואית בנגב. בדומה לחברות שבטיות, בעיקר באפריקה ובאסיה, מעמדה

<sup>43</sup>. Suha Sabbagh (1998). *Palestinian Women of Gaza and West Bank*. Indiana University Press, P. 62. מבקרות ומבקרים אחרים ראו באינתיפאדה מהלך שהוביל לפמיניזציה, ראה:

Palestinian Women Writers and the Intifada. *Social Text*, No.22 (Spring 1989), pp. 62-7.

<sup>44</sup>. Simona Sharoni (1999). Gender in Conflict: Israeli-Palestinian Conflict Through Feminist Lenses, *Signs*, Vol.4, No.2 (Winter 1999), pp. 487-499.

<sup>45</sup>. התפתחות זו משתקפת היטב בשני רומנים שכתבו סופרים פלסטיניים: "משה הפלסטיני מוסיף הפלסטיני" (1998) של חנא אבראהים ו"האוטוביוגרפיה של בני בלוט סִיבֵּרֶה בְּתֵי בְּלוּט" (2004) של מחמד עלי טה.  
<sup>46</sup>. בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות, תל אביב 2000, עמ' 39.

<sup>57</sup>. Spivak, Gayatri C. "Women in Difference" in *Nationalisms & Sexualities*, edited by in A. Parker, M. Russo, D. Sommer and P. Yeager. New York: Routledge, 1992, 102.

החברתי של האשה נתפש כנחות ממעמדו של הגבר המפרנס, המכלכל והמגן מפני חיות המדבר. האשה נתפשת כבלתי נאמנה, שלא ניתן לבטוח בה מבחינה פיזית, מינית ואינטלקטואלית. בנוסף, בדיכוי יצריה המיניים, תפחת התנגדות האשה לחלוק את בני זוגה עם עוד נשים (פוליגימיה) שתפקידן לספק את יצרי הגברים ולהוות אינקובטור לצאצאיו. דהיינו, באופן מסורתי, אשה נתפשת כרכושו הבלעדי של הגבר שממנו נגזר כבודו ופגיעה במיניות האשה על ידי גבר אחר נחשבת כהשגת גבול וכפגיעה בכבודה של המשפחה. תפישה רכושנית זו, לפיה כבוד הגבר נגזר ממידת הגנתו על הוואגינה, תמרצה חלק ניכר מהאוכלוסייה הבדואית בנגב בדומה לחברות שבטיות באסיה ובאפריקה להמציא שיטות להגנה על "הרכוש", אשר כללו בין היתר מילת נשים.

כל זה מקבל תרגום מתרבות מסורתית ללאומיות ולא נעלם עם הרס השלטון המסורתי בעקבות הכיבוש, אלא עובר תהליכי שינוי והתאמה שמנציחים את שיטות השליטה וההגנה על רכוש בקרב האוכלוסיות שחוות שינויים מהפכניים. הגברים הפלסטיניים כ"מעצבי הזיכרון של האומה", אלה אשר מתעדים בין השאר את ההיסטוריה הפלסטינית, כולל מאורעות מלחמת 48 הקרויים בערבית "نكبة/נכבה/אסון גדול"<sup>48</sup>, שללו את נוכחותן של נשים במחוזות הזיכרון האנושי כאשר באו לרשום את ההיסטוריה. הדימוי "אמא אדמה" נוצר כדי לשלוט בנשים ולא כדי להעריך את יצירתן הספרותית או את פועלן כמו את פועלם של הגברים. עובדה זו מעלה שאלה באשר לשימוש בנשים כסמל וכאובייקט ולא כדמויות פעילות בתוך החברה או ההיסטוריה שמעשיהן ראויים להערכה. בכתיבתם של סופרים גברים, נשים מוצגות ברמיזות על הקרבה למען המולדת או על המאבק הערבי-ישראלי, מבלי להתעמק במצוקה האמיתית ממנה סובלות נשים<sup>49</sup>. ביצירותיהם, הנשים מיוצגות כסמלים שמעשירים את יצירתם מבחינת סגנון ותוכן. הן מופיעות כפונקציה המתאימה את עצמה לגבר או לגיבור ומעשירה את ראייתו האסתטית של הסופר ליצור תמונת אשה לא מציאותית בעליל<sup>50</sup>. לעומת זאת, "כתיבה נשית" פלסטינית עסקה בהבדלים בין המינים, באהבה, ביחסים בין גברים לנשים, במכשולים העומדים בפני נשים משכילות בחברה הכפרית השמרנית, פוליגימיה, גירושם, אי שוויון בין נשים לגברים, שחרור נשים, שוויון נשים

<sup>48</sup> בתולדות הישוב העברי, העימות עם הערבים בשנת 1948 מכוונה "מלחמת העצמאות" ובפי הפלסטינים השתרש במשך הזמן המושג "נכבה".

<sup>49</sup> ראה עבודת מ.א. שלי: סאלח אבו ליל מסארווה, צות אל-מרא'ה אל-פאתבה פי אל-קצה אל-ערבייה פי א'סראא'יל (קול האשה הסופרת בסיפור הערבי בישראל), ת"א 2005, עמ' 67.

<sup>50</sup> חוסיין אל-מנאצרה, אל-מרא'ה ועלאקתהא באל-אאח'ר פי אל-רואיה אל-ערבייה אל-פלסטיניה (האשה והקשר שלה עם האחר ברומן הערבי הפלסטיני), בירות 2002, עמ' 95.

בחברה הערבית בישראל ועוד<sup>51</sup>. החוקרת הפלסטינית פאטמה קאסם סיכמה את עבודת הדוקטורט שלה בנושא "בין זיכרון אישי לזיכרון קולקטיבי – המקרה של נשים פלסטיניות מלוד ומרמלה" באומרה: "לסיכום, סיפורי החיים של הנשים ושפתן מאתגרים את התפישות ואת הערכים החברתיים והממסדיים ומערערים על ההגמוניה הציונית והפטריארכאלית דווקא על ידי אימוץ הקודקס הלשוני שלה. השיח הלאומי הוא שיח מדכא ששחרר רק גברים. שפתן של הנשים קוראת תיגר על השיח הלאומי. בהעלאת סיפוריהן על הכתב ובתיאור הדרך שבה הן חוות אירועים היסטוריים ונותנות שמות לאירועים ההיסטוריים, אפשר לראות כיצד הן סוכנות פעילות בה. השימוש בפעלים פסיביים לתיאור תקופת המשבר ולאחר מכן השימוש בפעלים אקטיביים כדי לתאר את הבנייה, מראה איך באמצעות שפה בונים עולם, חוויות וזיכרון. השפה משמשת כלי שדרכו הן בונות את עולמן ויוצרות אותו לכאורה, ההיסטוריה נכתבת על ידי בעלי "הכוח" שלא נותנים כבוד ולגיטימיות לפועלן של הנשים"<sup>52</sup>, ולכן חשובה ביותר העלאת הדרך שבה הן חוות את האירועים על הכתב בלשונן הן ומתוך השקפת עולמן. ברצוני לאמץ את גישתה של קאסם כדי לחקור ספרות של נשים פלסטיניות כותבות.

### ג. ביקורת ספרותית והמושג "ספרות מקומית"

המונח "ביקורת נִפְדָּ" בספרות ערבית קלאסית התקיים על שני יסודות: המבקר והמבוקר. במאה השמינית, נחשבה התפתחות הביקורת הערבית לתופעה חדשה בעולם הספרות והמשיכה לצבור תאוצה עד המאה ה-17<sup>53</sup>. יש הסבורים שהתפתחות הביקורת בתקופה היא, המשתקפת במשמעויות הרבות שכלל המונח ובהיסטוריה של הביקורת בספרות הערבית, היא שהביאה להתפתחות הביקורת המערבית במאה ה-19. עד שנות ה-40, היו קיימים בספרות הערבית המקצועית מחקרים ספורים בלבד, כגון זה של ע'אדה אל-סמ'אן ונואל אל-סעדאוי, הדנים בספרות שכתבו נשים ערביות ועוסקים בהערכה אמנותית של יצירותיהן<sup>54</sup>. בשנות ה-70 וה-80, אחרי מאורעות מלחמת יוני 1967, למרות שהיצירה האמנותית הספרותית התקדמה והסתעפה, ההתעניינות של הביקורת הספרותית בספרות שכתבו נשים ערביות נשארה מועטה והיא כזו

<sup>51</sup>. נביה אל-קאסם, דראסאת פי אל-קצה אל-מתחלייה (מחקרים בסיפור המקומי), עכו 1979, עמ' 67.

<sup>52</sup>. פאטמה קאסם, בין זכרון אישי לזיכרון קולקטיבי – המקרה של נשים פלסטיניות מלוד ומרמלה (עבודת דוקטורט),

באר שבע 2006, עמ' 103.

<sup>53</sup>. המונח "ביקורת נִפְדָּ" בשפה הערבית הקלאסית הוגדר על ידי קבוצת מדענים כמו אבו בקר אל-צולי (נפטר בשנת 905), קדאמה

בן ג'עפר (נפטר בשנת 917), אל-אאמדי (נפטר בשנת 951), אל-ג'ורג'אני (נפטר בשנת 972) ואחרים. היה מוסכם בין המדענים

שהמונח "ביקורת" נושא שבעה פירושים שכוונתם אבחנה בין טוב לרע ביחס לתוכן ולסגנון אמנותי בכתביה הספרותית.

<sup>54</sup>. שעבאן, 1999, עמ' 12-16.

עד היום. באופן כללי, הביקורת לגבי ספרות נשים פלסטיניות בישראל התאפיינה באי הבחנה בין ספרות נשים לבין ספרות גברים ובגישה ביקורתית דלילה ושטחית, ונראה שרוב הביקורות המועטות שנכתבו התייחסו לספרות ערביות מחוץ לגבולות מדינת ישראל, מהגדה המערבית או מהעולם הערבי הרחב. לאורך ההיסטוריה, דעתם של המבקרים הערבים על כתיבת נשים היא תולדה של ראייתם כי הניסיון והדמיון של נשים הם מוגבלים<sup>55</sup>. זה אמנם מעיד שהייתה התייחסות לכתיבה וליצירה של נשים אלא שהטענה היא כי כאשר נשים ערביות כותבות, הנושאים הם אישיים וקשורים למשפחה, לבית ולאהבה והן נמנעות מכתובה על נושאים פוליטיים או נושאים חברתיים כלליים. המגמה הזו נכונה גם לגבי נשים במערב אבל היא מוחרפת בחברה הערבית. עם זאת, השאלה שעולה היא מהו נושא פוליטי חברתי ומהו נושא "נשי" או "משפחתי" ומנגד עולה השאלה, כשגברים כותבים על "משפחה" ועל "אהבה" האם הם לא נכנסים לתחומי הכתיבה של נשים?

ההתייחסות ליצירות הספרותיות של נשים ערביות נבעה מתוך מחשבה גברית סטריאוטיפית שמשפיעה על המבקרים כאשר הם באים להתייחס לכתיבת נשים. על פי רוב, הם יטענו שכתובה זו נושאת אופי אוטוביוגרפי אפילו אם הן מתכוונות לכתוב סוגי ספרות מודרניים אחרים כמו סוגות הכתיבה הערבית המודרנית שאגדיר אותן בהמשך מחקר זה. בסופו של דבר, הספרות שיצירתן מבוקרת תמיד נחשבו כמי שכותבות בז'אנר הספרותי "אוטוביוגרפיה" בעיני מבקרי ספרות גברים, שכוונתם מאחורי ביקורת זו להצביע על חולשות היכולות הספרותיות של נשים באבחנה ברורה בין הז'אנרים השונים של הספרות הערבית המודרנית, ואשר אתייחס למרכיביהן השונים. אופי אוטוביוגרפי הוא העיקרון הריאליסטי המאלץ מחברים שונים לבחור את נושא יצירתם ישירות מתוך המציאות המקיפה אותם, המתחבא גם במאמץ לחקות סוגים ותבניות בלתי ספרותיים הרווחים בספרות הלא-בדויה "non-fiction". כשם ש"סיפור" ניתן להיכתב על פי הדגם הלא-ספרותי של יומן או חליפת מכתבים, כך מבקשים מחברים שונים לחקות את הסוג הלא-ספרותי "תולדות חיים" או "זיכרונות", בין שהם מפקידים את רישום התולדות בידי כרוניסטן בלתי מעורב, המלקט כביכול ממקורות שונים את פירוורי החומר הנדרש לו, ובין

---

55. כמו דעתו של המשורר הערבי המפורסם "אל-פרזדק" שחי בתקופת האסלאם. הוא אמר: "الشَّعْرُ جَمَلٌ بَارِزٌ" השירה היא גמל לא מסורס, מושלם", כלומר זכר הגמלים. עבד-אללה מחמד אל-ע'ד'אמי, תאנית' אל-קציצה ואל-קארא' אל-מוח'תלף (נקביות השירה והקורא השונה), אל-דאר אל-ביצ'א'א' 1999, עמ' 12. ראה גם: ג'אבר עצפור, "ען אל-טעאם ואל-חב ואל-ע'ואיה" (על האוכל, האהבה, והכפירה). אל-ערבי 550 (2004): 76-81, אל-ג'אחט', 1992, כרך 6, עמ' 229.

בידי בעל התולדות עצמו<sup>56</sup>. לא מעט מבקרים ערביים מסכימים ביניהם כי "רומן" שכותבות נשים אינו בונה את העלילה או את הספר בצורה נכונה, ועיקרו מתרכז ברגשות, כאילו שהסופרות מחקות ביצירותיהן את השפה שלפני הציוויליזציה, שפת הקיום הראשונית. ברוב המקרים, האשה הופכת את המאורע לרגש המודגש בהתלהבותן הגדולה ובחזרה על אותו 'קול' ואותן מילים על חשבון המבנה, ואז התוצאה היא שהמבנה נמשך אט אט לכיוון האוטוביוגרפיה בניגוד לרצון הסופרות וכוונותיהן לכתוב "רומן", ובכך יטענו הסופרים, גם בצורה סמויה, שכתובת סופרות היא כתיבה שאינה נחשבת לספרות גבוהה מספיק ואין בה חידוד לז'אנר הספרותי שנכתבה בו.

לדוגמא, בביקורות על כתיבתה של הסופרת הפלסטינית פאטמה ד'יאב, מודגש הדמיון הרב שקיים בין יצירותיה לבין חייה האישיים, והטענה המרכזית בהן היא שהסופרת כותבת על פי סוג ספרותי הדומה לאוטוביוגרפיה ולא לרומן<sup>57</sup>. הסופרת עצמה אינה מקבלת הערכה זו. בתשובה לשאלה שהופנתה אליה בנושא זה, השיבה פאטמה ד'יאב שהרומן "**החוט והצרעה**" דומה רק מבחינה צורנית ל"אוטוביוגרפיה". "המציאות האמיתית בה חייתי, שונה בהרבה מהמציאות המוצגת ברומן"<sup>58</sup>. אכן, וכפי שעולה מתשובתה של הסופרת, ייתכן כי הפרשנות הספרותית של ביקורת הסופרים הגברים על כתיבת נשים נשענת על ההגדרה המסורתית של הסוגה הספרותית "אוטוביוגרפיה" ואשר אני מערער עליה ובכוונתי להרחיב את הדיבור עליה בהמשך למחקר.

הפרשנות הספרותית המצומצמת של ביקורת הסופרים מתארת השתלשלות כרונולוגית של עניינים והדגשת מאורעות, והיא אינה בוחנת את הטכניקות המודרניות בהן נעשה שימוש על ידי הסופרות. לעיתים, הספרות הערבית הפלסטינית בישראל נקראת בשם "ספרות מקומית אֲدִבּ מַחֲלִי", ממנה נגזר השימוש של חלק מהחוקרים והסופרים במושג "ספרות מקומיות קַאֲתִיבַת מַחֲלִיָּאֵת". חוקר הספרות הערבית בישראל מחמוד ע'נאים<sup>59</sup>, מציין שמושג "ספרות מקומית", שבו הכוונה לספרות של הערבים הפלסטינים בישראל, הוא מושג שיש בו קונוטציה פוליטית "ולעיתים רחוקות נראה שאינו מתאים לספרות הערבית

<sup>56</sup> אבן, 1977, עמ' 27.

<sup>57</sup> היאם קבלאן, "עלא אנחת אל-פראש: אל-ח'יט ואל-ט'זיז" (על כנפי הפרפרים: החוט והצרעה), אל-שרק 3(32) 2002, 32-34. נאג'י ט'אהר, "פאטמה ד'יאב: פאתבה וקצי'יה" (פאטמה ד'יאב: סופרת ונושא), אל-שרק 3(32) 2002, 3-4. עאידה ח'טיב, "ג'דאר אל-ד'פריאת ללפאתבה פאטמה ד'יאב" (גדר הזיכרונות לסופרת פאטמה ד'יאב), אל-שרק 3(32) 2002, 37-39. מחמוד מרעי, "אל-ח'יט ואל-ט'זיז" (החוט והצרעה), אל-שרק 3(32) 2002, 30-31.  
<sup>58</sup> פאטמה ד'יאב, "אל-א'יאם חבלא בא'דפ נסא'אי ג'מיל" (הימים מלאים בספרות נשית יפה), אל-שרק 3(32) 2002, 35.  
<sup>59</sup> מחמוד ע'נאים: סופר וחוקר ספרות ערבית, נולד בכפר באקה אל-ע'רבייה בשנת 1949, בעבר עסק בהוראה ובין השאר כיהן כראש החוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת תל אביב, היום הוא יו"ר האקדמיה ללשון הערבית שמשרדיה בעיר חיפה.

שנכתבת בישראל<sup>60</sup>. המחקר יעסוק בביקורת הספרותית המראה כיצד הביקורת הספרותית הפלסטינית בישראל בונה מושג חשוב של "ספרות מקומית" שמאחוריו מסתתרות משמעויות פוליטיות אליהן התכוונו אלו שעשו שימוש במושג. בעניין זה, נשאלת השאלה, האם בהמצאת מושג זה מדובר בפרקטיקה שבאה להבטיח את החיבור ל"מקום", כתגובה לכיבוש וכאמירה של שייכות או אולי להגיד שמקומי זה לא אוניברסלי, לכן הוא קטן יותר ומסמל ספרות של מיעוט. בהקשר זה, אני חושב שהמצאת המושג "ספרות מקומית" היא צעד חיובי מצד סופרים וסופרות ערבים ויהודים להשתלב יחדיו תחת מושג מיוחד אשר מייצג את המציאות בה חיים ערבים לצד יהודים במדינת ישראל וכדי להפיק מעצם השילוב תועלת ספרותית ולאפיין ספרות זו מספרות ערבית אחרת שנכתבת בעולם. סופרים יהודים, שהם עצמם חקרו וכתבו בשפה הערבית הייתה להם תרומה לא מעטה בהתפתחות חקר השפה הערבית בישראל. אם כך, המושג, לדעתי, בא לייצג ספרות עם "גוון" חדש, ספרות של מיעוט ערבי-יהודי שחפץ להציג תוצר ספרותי חדש. לכן, כל מה שנכתב ב"ספרות מקומית" זו שונה מהספרות הפלסטינית הכללית שהתרכזה יותר בנושא הלאומיות ולא התעניינה דיה בנושאים שעניינו את הסופרים הערבים הפלסטינים בתוך מדינת ישראל, במיוחד בענייני היומיום והחיים המשותפים בין הערבים ליהודים הכפופים למסד הישראלי. גם מבחינת הסגנון האמנותי וגם מבחינת התוכן יש שוני מסוים בין "ספרות מקומית" זו לבין הספרות הפלסטינית או הספרות הערבית בכלל, כמו השימוש בביטויים עבריים בתוך טקסט שכתוב בשפה הערבית. ההסבר השני שלי להמצאת מושג זה היא הפרדה ברורה בין הספרות הפלסטינית בישראל לבין הספרות הפלסטינית בכלל וע"י כך יצירת קודים לשוניים וסמלים מיוחדים בהם יוכלו הסופרים לעקוף את הצנזורה הישראלית שלא מאפשרת להם חופש ביטוי. בכל זאת, אני סבור שיש למושג "ספרות מקומית" השלכות לא בהכרח חיוביות גם על סופרים גברים וגם על סופרות נשים. הרי הפרדת הספרות הפלסטינית בישראל מהספרות הפלסטינית ומהספרות הערבית בכלל יוצרת עבור היוצרים והיוצרות מקום ומרווח כתיבה ייחודי ומצומצם, המצוי והצומח בתוך מדינת ישראל, אך אינו מקובל על רוב הקוראים בעולם הערבי בשל המאבק הפוליטי ולכן תפוצת הקריאה של ספרות זו עלולה להיפגע בצורה בלתי הפיכה. סיטואציה זו שיוצר המושג "ספרות מקומית" עלולה להיות משפיעה יותר ויותר על נשים פלסטיניות כותבות כי הן בין כה נלחמות כדי להגדיל את תפוצת ספריהן בין הקוראים בעולם הערבי ולא

---

<sup>60</sup>. מחמוד ע'נאים, **מראיא פי אל-נקד**: דראסאת פי אל-א'דב אל-פלסטיני (מראות בביקורת: מחקרים בספרות הפלסטינית), כפר קרע 2000, עמ' 5.

מצליחות. בנוסף לכך, בגלל שהמושג יש בו קונוטציה פוליטית, אז הוא יוצר עבור נשים כותבות מקום ומרווח יותר מצומצמים כי המישור הפוליטי נחשב עסק של גברים בחברה הערבית פלסטינית.

#### **ד. תיעוד יצירות ספרותיות שנכתבו על ידי נשים פלסטיניות בישראל**

הכותבים שתיעדו את חייהן של נשים כותבות ואת יצירותיהן, לא עשו הפרדה בין ספרות נשים פלסטיניות מהקו הירוק בתחום מדינת ישראל לבין אלו שחיות מחוץ לו. אני סבור, בניגוד לאחרים שלא מתייחסים להבחנה זו, שחקר ספרותן ותיעוד יצירותיהן של סופרות פלסטיניות בתוך הקו הירוק יתרום לקידום ולשימור יצירות נשים. המשורר הפלסטיני פארוק מואסי כותב: "מעטים הם הספרים שחוקרים מקורות ביבליוגרפיים ופחות מהם מחקרים שמתעדים ביוגרפיות של סופרינו המקומיים"<sup>61</sup>. זה מראה על חסרון מקורות ספרותיים ואנתולוגיות באופן כללי.

מלבד המחקר שנעשה בשנים 1948-2007 בנושא "ספרות נשים פלסטיניות בישראל", כמעט ולא יוחדו מחקרים נפרדים או אנתולוגיות בהם נמצא רישום קורות חייהן של הסופרות או ניתוח יצירתן. ביצירות המיפוי הסוקרות את הספרות הערבית, מספרן של הסופרות הפלסטיניות קטן בהרבה לעומת אלה של הסופרים, ואין בהן הבחנה בין סופרים לסופרות. בספרו של הסופר אחמד עומר שאהין "האנציקלופדיה של סופרי פלסטין במאה העשרים מוּסוּעָה כְּתָב פְּלִסְטִינִינַּיּוּן فِي الْقَرْنِ الْعِشْرِينَ" (1992), מתועדים קורות חייהן של 40 סופרות בלבד, לעומת יותר מ-500 סופרים. כך גם אצל הסופר טלעת סקירק בספרו "מדריך סופרי פלסטין דְּלִיל כְּתָב פְּלִסְטִינִינַּיּוּן" (1998), בו הוא מתעד 60 סופרות לעומת 800 סופרים. כאשר מספרן של אלו שגרות בתחום הקו הירוק בין השנים 1948-1986, אינו עולה על עשר. במחקרים ובאנתולוגיות בהם חוקרים ערבים כותבים על סופרות ערביות פלסטיניות מהגדה, מדי פעם מופיעים שמות של סופרות שחיות בישראל, אולם האינפורמציה אודות חייהן או יצירתן דלילה ואינה מספקת. הקורא ב"אנתולוגיית הסיפור הפלסטיני הקצר *أنتولوجيا القصة الفلسطينية القصيرة*", שיצאה לאור בשנת 1990 על ידי אגף התרבות של אש"ף, מבחין שיש לסופרת נג'וא קעואר נוכחות מועטה ביותר למרות שהיא סופרת פלסטינית שכתבה לפני ואחרי מאורעות 1948.

<sup>61</sup>. אתר הבית של המשורר <http://www.faruqmawasi.com/bibliography.htm>

ב "אנציקלופדיה לספרות פלסטינית מודרנית *الموسوعة الفلسطينية للأدب الحديث*" (1997) אשר כתבה ותרגמה לאנגלית הסופרת סלמא אל-ח'דראא' אל-ג'יוסי<sup>62</sup>, הקוראים לא מוצאים שום סיפור של קעואר, לעומת זאת, באנתולוגיה אשר כתב החוקר חביב בולוס ויצאה לאור בנצרת בשנת 1987<sup>63</sup>, הקוראים מוצאים סיפור אחד בלבד של אותה סופרת. המסקנה היא שזה מראה על אבחנה ברורה מצד החוקרים בין ספרות פלסטינית "מקומית" לבין ספרות פלסטינית בכלל ומתוכה היחס המזלזל של החוקרים ברישום ותיעוד "כתיבת נשים".

חוקר הספרות עאדל אל-א'סטה<sup>64</sup>, כתב ביקורת נוקבת על אנציקלופדיה זו של החוקרת אל-ג'יוסי ובין השאר הוא מתייחס לדבריה בקשר למבנה התרבותי של הפלסטינים: "החוקרת מבחינה בהקדמתה לאנציקלופדיה בין הסופרים שחיו בגבולות מדינת ישראל אחרי מאורעות 1948 כ"סופרי הפנים *أدباء الداخل*", כלומר אלה שחיו בפנים מדינת ישראל, לבין "סופרי הגולה *أدباء الخارج*" שחיו מחוץ לה. היא רואה ש"סופרי הפנים" גדלו בצל תרבות מערבית ולמדו את השפה העברית כשפה שנייה, וזה הצמיח אצלם השקפת עולם שונה מזו שאצל "סופרי הגולה"<sup>65</sup>. מצד שני, היא רואה שהסופרים הפלסטינים בגולה התקשרו באופן ישיר עם ההתנסויות העמוקות אשר שלטו בספרות הערבית ומתכוונת בכך לזרמים ולז'אנרים הספרותיים החדשים שכבשו את הספרות הערבית המודרנית בעת החדשה.

בהקשר לנושאים שתלויים בעצם ההגדרה של פלסטיניות ופלסטינים, טוען נביה אל-קאסם, מבקר ספרות פלסטינית בישראל, ששיוך הספרות לחבלים טריטוריאליים רק יעורר רגישויות מיותרות, "כאשר חלק מהמבקרים והסופרים בעולם הערבי מתכוונים לגמד ולכלוא את היצירה הספרותית הפלסטינית בישראל בתוך גבולותיה הטריטוריאליים, ובכך הם חושבים שהם גורעים מאיכותה האמנותית כאילו שיש פגם מעצם התלכדותנו סביב נושאים פוליטיים, תרבותיים וחברתיים"<sup>66</sup>. שלא לדבר על מיעוטן של התייחסויות ליצירות של נשים פלסטיניות באשר הן כפי שהראיתי עד כה. על כן, המחקר שלי בא למלא את הפער בחלל שנוצר כתוצאה מההתעלמות הספרותית, לסיבותיה, מיצירות נשים פלסטיניות בישראל.

<sup>62</sup> . משוררת, חוקרת ומבקרת שנולדה בשנת 1929 בירדן לאב פלסטיני ואם לבנונית ומתגוררת כעת בארצות הברית. ראה הרחבה על אל-ג'יוסי ויצירותיה באנציקלופדיה: מנצור, אל-מראה, 2004, כרך חמישי, עמ' 99-97.

<sup>63</sup> . חביב בולוס, אל-קצה אל-ערבייה אל-פלסטינייה אל-מחלייה אל-קצירה- אנתולוגיה (הסיפור הערבי הפלסטיני המקומי הקצר- אנתולוגיה). נצרת 1987.

<sup>64</sup> . עאדל אל-א'סטה: סופר ומרצה לספרות באוניברסיטת אל-נג'אח בשכם.

<sup>65</sup> . הכוונה ב"סופרי הגולה" לסופרים שהיגרו לארצות המערב ולא אלה שהיגרו לארצות ערב ונחשבו ל"פליטים".

<sup>66</sup> . נביה אל-קאסם, *מראות אל-נץ: דראסאת פי אל-א'דב אל-פלסטיני* (ביקורת על הטקסט: מחקרים בספרות הפלסטינית). שפרעם 2001, עמ' 52.



בנוסף לכך, וכפי שהזכרתי, אני מחזיק בדעה שקיימים מאפיינים ייחודיים בספרות נשים בכלל ובספרות נשים פלסטיניות בישראל בפרט, אותם אחלץ במסגרת מחקר זה.

#### ה. סקירה היסטורית של תנועות נשים ערביות

הסיבה העיקרית שבגינה חשוב לקשור בין נושא המחקר על כתיבתן של נשים לבין סקירה של תנועות נשים טמונה בעובדה שכתובות נשים אינה מוחשבת ומוערכת ככתיבה של גברים בחברה הערבית. הכתיבה הופכת לאחת מן הזכויות שחובה על נשים להיאבק למען מימושן ואין דרך טובה לנשים ערביות או לנשים פלסטיניות יותר מאשר התגבשות לתוך התארגנויות ותנועות נשיות שיפעלו למען שוויון בכתיבה כמו בתחומים אחרים. בד"כ נשים ערביות כותבות היוו דגם לנשים פלסטיניות לכן הסקירה ההיסטורית של תנועות נשים תציג בפני הקוראים מפה של הקונטקסט שבו פועלות נשים פלסטיניות והקשיים שעומדים בפניהן.

לפני מלחמת העולם הראשונה, היו בעולם הערבי יותר מ-25 כתבי-עת לנשים, בבעלות נשים, בעריכתן ובהוצאתן לאור. כתבי-עת אלה הדגישו את החשיבות והצורך בלמידה מניסיונות התנועות הנשיות במערב מבלי לוותר על הצדדים החיוביים שבהשכלה הערבית<sup>67</sup>. מלחמת העולם הראשונה שינתה באופן יסודי את התארגנויות הסדר החברתי בעולם הערבי, העמים במדינות ערב דרשו עצמאות בהתאם לעקרונות הדמוקרטיה וחירות הפרט ולאשה היה חלק במאבק הלאומי החשוב הזה. במשך התקופה שבין מלחמות העולם הראשונה והשנייה, הנשים הערביות נלחמו במלוא כוחן לצד הגברים במאבקם הלאומי אך התעלמו מזכויותיהן כמו בויתורן על השתתפות פעילה בפורומים נשיים בינלאומיים שהתקיימו במערב. התבלטות הצביון הלאומי אצל הנשים המצריות וניצחון המהפכנים במצרים בשנת 1919, היו גורמים חשובים למאבקן של נשים למען עצמאות בתחומים ספרותיים וחינוכיים ובתחומים אחרים, כמו מחאתן נגד לבישת "הרעלה/אל-חג'אב/الحجاب" ודיכוי מביחנה פוליטית. גם בספרות וגם בתחומי חיים אחרים החברה הערבית במצרים, שהיוותה מודל חיקוי למדינות ערביות אחרות במזרח התיכון, התחלקה לשני זרמים: זרם שקרא לחיקוי של המערב ולשאיפת הדברים הטובים מהתרבות המערבית ושהוא זרם

<sup>67</sup>. שעבאן, 1999, עמ' 39.

"החדשנים המְּדֻּוֹן" זרם שהתנגד גם בספרות וגם בתחומי חיים אחרים לחיקוי המערב וקרא לחזרה אל הדת ואל הקוראן בכל מה שנוגע לנשים ושהוא "זרם השמרנים המְּחַפְּזוֹן"<sup>68</sup>.

כבר מאז שהוקמה תנועת שחרור הנשים הערביות, היא שמרה על הפרדה ברורה בין נושא שחרור האשה החברתי לבין הדת והמולדת וקשרה את עצמה בנושא שחרור האשה בעולם כאסטרטגיה למאבקן של נשים כי לא היתה בפניהן דרך אחרת. יש היסטוריה בת 100 שנים או יותר, בה נשים ערביות שיתפו פעולה והשתלבו ביחד עם תנועות נשים בעולם. נשים ערביות לא יכלו לקרוא נגד לבישת רעלה לו היו קושרות נושא זה עם חוקי הדת הערביים השמרניים, ולא היו מעיזות לדרוש את הסרתו מראשן בזמן מלחמות, כי ברור שבמלחמות החלוקה הגברית מקבעת את הנשים בעורף, בזמן שהגברים מגינים בחזית על המולדת. נואל אל-סעדאוי הציעה פתרון שאינו טוב רק לערביות אלא לנשים בכל העולם. היא סבורה כי ה"כוח" הוא לא רק אחד המאפיינים הבולטים של התקופות ההיסטוריות הקדומות שידעה האנושות, הוא גם מאפיין של העת החדשה אשר בה אנחנו חיים; דיכוי ושליטה של בן מעמד, גזע או מין אחד באחר. ה"כוח" כופה את השליטה על "הזכות" שלך, וזכותך ללא "כוח" הולכת לאיבוד ונמסה אט אט באופן סופי<sup>69</sup>. כדי להחזיר את האיזון בין גברים לנשים, היא חושבת שה"כוח" טמון בהקמת תנועות נשים שחיבות להיות פוליטיות מדרגה ראשונה. היא אומרת: "ארגוני נשים התרגלו להתרחקות מתחום הפוליטיקה בתירוץ שנושא נשים הוא נושא חברתי ולא פוליטי. זו היא הסיבה לכישלון ההתארגנויות הקלאסיות שלהן. דיכוי נשים בבית, בשדה, בבית, בתעשייה או במשרד מקורו בעיקר בסיבות פוליטיות וכלכליות. אם לא יטפלו הנשים הערביות בסיבות הפוליטיות של דיכוי, לא ישתחררו אלא השתחררות חיצונית בלבד"<sup>70</sup>. דעותיה של אל-סעדאוי, שהיא נמנית על זרם "החדשנים", באות כדי להצביע על איחורן של ספרות ערביות ופולטיניות ביחס לנשים מערביות בהשגת זכויותיהן ועל הסיבות לכשלון מאבקן למען שחרורן החברתי והספרותי שהחל בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20. היא קוראת להקמת תנועת נשים ערבית מאוחדת, תנועה ציבורית נשית שבנויה מכל מעמדות החברה שאינה

<sup>68</sup> ספר הקוראן מורכב מ 114 "סורות" שהם דברי אלוהים בו, וכל סורה מורכבת ממספר משתנה של פסוקים.  
<sup>69</sup> נואל אל-סעדאוי, "נחו אנשאל' וחדה ערבייה ואחדה" (בדרך להקמת התאחדות ערבית אחת), אל-מרא'ה אל-ערבייה-אל-ערב ואל-עאלם, (1993), עמ' 5.  
<sup>70</sup> שם, שם.

משתייכת לשום צד ממשלתי או ארגון רשמי ששייך לו ואומרת: "אין ספק שנשים ערביות צריכות להתלכד לתוך תנועה נשית ציבורית אחת שמטרתה להפוך את הנשים הערביות לכוח פוליטי, תרבותי וחברתי שיכול לקבל החלטות ולהיות שותף להחלטות הגורליות והלאומיות ויכול להגן על זכויות הנשים והאינטרסים שלהן. הרי אנחנו עדים לסוגים שונים של התארגנויות נשים ממשלתיות או בדומה לממשלתיות שלא מלאו את התפקיד שהיה צפוי מהן למען הנשים המדוכאות. התארגנויות שרוב הזמן התקבעו בתוך המשרדים הרשמיים הגדולים ונכנעו לחוקים הקיימים, או אולי השתתפו לפעמים עם הממסד הקיים והשלט בהטעיה ובזיוף, וגרמו לעוד סבל ודיכוי לנשים העובדות קשה"<sup>71</sup>.

#### ו. סקירה היסטורית של תנועות נשים פלסטיניות ומצב הנשים החברתי בישראל

בחברה הערבית הפלסטינית בישראל, ייצוג נשים בלט בספרות שכתבו גברים ונשים בתקופת המנדט הבריטי בארץ<sup>72</sup>. הנשים נאבקו כתף לצד כתף עם הגברים, תמכו בהם ועמדו לצידם במאבק נגד הכיבוש הבריטי, אשר על פי דעת רוב חוקרי מאורעות 48 הערבים התייחס לאזרחים הפלסטינים בארץ באכזריות<sup>73</sup>. במחצית השנייה של המאה העשרים, השתחררו רוב ארצות ערב מהאימפריאליזם ומהכיבוש המערבי והתחזק קולן של נשים ערביות בקריאה לתיקון מצבן החברתי. החוקרת אלן פליישמן התייחסה להתחלות של תנועות הנשים הערביות באומרה: "חוקרי העולם השלישי גילו, אחרי מחקר ובדיקה מחודשת, את נושא הקשר בין מאבק הנשים למען השוויון ומאבקן הלאומי, שנשים שחיות תחת כיבוש אימפריאליסטי אינן בהכרח מגדירות את עצמן בהתאם למין שלהן בלבד. חשוב להבין שרעיון "הכוח" מנוגד להיגיון ההגדרה המגדרית. עלינו לקחת בחשבון מובנים אלה

<sup>71</sup> שם, עמ' 8.

<sup>72</sup> לינדה מטר, "דור אל-תנטימאת ואל-ג'מעייאת אל-נסאא'ייה פי אל-וטן אל-ערבי" (תפקיד ההתארגנויות ותנועות הנשים במולדת הערבית), ביירות: **מרפז דראסת אל-וחדה אל-ערבייה** ט (1), 1982, עמ' 94.

<sup>73</sup> הבריטים שכבשו את הארץ בתקופת האימפריה העותמאנית בשנת 1917 חלקו אותה ל-13 איזורים אדמיניסטרטיביים כשבכל איזור הוצב שליט צבאי בריטי. הם הואשמו ע"י הערבים בהטיית כף המוזניים לצד העם היהודי ובמיוחד בהענקתם את "הבטחת בלפור" ויחסם המפלה לערבים. באחד מספרי ההיסטוריה הערביים על המאורעות לפני 48 נכתב על בתי המשפט הבריטיים בארץ שהם "גזרו פסקי דין עושקים על מאסר מאות פלסטינים שהואשמו בהשתתפות במאורעות אוגוסט 1930 ומאורעות אחרים ועל הוצאה להורג בתלייה בבית הסוהר בעכו את הלוחמים פואד הג'אזי, עטא אל-זיר ומחמד ג'מג'ום ביום שלישי 17.6.1930". עבד-אלחמיד אל-סאא'ח, **פלסטיין: לא צלאת תחת אל-חראב** (פלסטיין: אין תפילה בזמן המלחמות), מאססת אל-דראסאת אל-פלסטינייה, ביירות 1994, עמ' 26.

בהתאם להקשר ההיסטורי כאשר אנחנו באים לחקור את תנועות הנשים הפלסטיניות בתקופה הזו"<sup>74</sup>. הגילויים החיוביים האלה של פליישמן באו בעקבות השתתפותן הפעילה של נשים פלסטיניות בהפגנות לצד הגברים נגד האנגלים, במיוחד בהפגנות של שנת 1933. תפקיד האשה הפעיל בתנועה הלאומית הפלסטינית נמשך גם במשך המאורעות שקרו בכל תקופת המנדט הבריטי ובמיוחד במהפכת 1936, וכמובן במאורעות מלחמת העצמאות ב-1948. הנשים טעמו את מרירות הגירוש, הסבל ותנאי החיים הקשים שסבלו מהם כלל האזרחים הפלסטינים. לאחר קום מדינת ישראל, תנועת הנשים הפלסטיניות פעלה מחו"ל דרך הארגונים הפלסטיניים שהוקמו מאז שנת 1965, דרך ארגון אש"ף ו"תנועת השחרור הלאומית הפלסטינית", או ב"חזית העממית לשחרור פלסטין". האשה הפלסטינית השתתפה ב"מועצה העליונה הראשונה לנשים", אשר נערכה בירושלים בשנת 1964 ובפעילויות אחרות"<sup>75</sup>.

מצבן הסוציולוגי הייחודי של הנשים הפלסטיניות באוכלוסייה הערבית נובע מהפלייה כפולה: באוכלוסיה הערבית במדינת ישראל מחד גיסא ובמעמדן המגדרי מאידך גיסא. בחינת המצב מעלה כי נשים ערביות סובלות כמיעוט אתני וכנשים ועובדות אלה משפיעות על כניסתן לשוק העבודה ועל מעמדן. הסיבות למצב זה הן רבות ונובעות מגורמים חברתיים ומגורמים של מדיניות חברתית-כלכלית-פוליטית. נתוני האבטלה בקרב הנשים באוכלוסיה הערבית מעידים כי הון אנושי ופוטנציאלי לא מועט הולך לאיבוד עקב שיעור ההשתייכות הנמוך לכוח העבודה האזרחי באוכלוסיה זאת. היום, האזרחים הערביים של מדינת ישראל מהווים כ-15% מכלל אוכלוסיית ישראל. 83% מתוכם הם מוסלמים, 12% נוצרים ו-5% דרוזים. השפה הלאומית ושפת האם של הפלסטינים ערביי ישראל, לרבות האוכלוסייה הדרוזית, היא ערבית והניב הנפוץ ביותר הוא ערבית פלסטינית מדוברת. הנשים הדרוזיות, שברובן מסורתיות, אינן שונות מרוב הנשים בעדה המוסלמית מבחינת אורח החיים השמרני.

האוכלוסייה המוסלמית הפלסטינית בישראל מהווה (מבלי להכליל את האוכלוסייה הַבְּדוּאִית) בערך 70% מכלל האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. הנשים הַבְּדוּאִיות לא שונות בהרבה מנשים מוסלמיות אחרות מבחינת המנהגים או המנטאליות הערבית, הן שונות רק במידת השמרנות הדתית שעדיין עמוקה יותר

<sup>74</sup>. Fleischman, Ellen. **Jerusalem Women Organizations During the British Mandate**. Passia Publication, London, 1995, 41.

<sup>75</sup>. אבאמה יוסף שהאב, אל-חרפה אל-שערייה אל-נסוייה פי אל-ארדן: 1948-1988 (תנועת השירה הנשית בירדן: 1948-1988), עמ' 25.

בחברה הַבְּדוּאָאִית. על פי התחזיות, במהלך 15 השנים הבאות האוכלוסייה המוסלמית תגדל ליותר מ- 2,000,000 אנשים, ותהווה 24-26% מכלל האוכלוסייה של מדינת ישראל. בשנת 2020 האוכלוסייה המוסלמית תהווה כ-85% מכלל האוכלוסייה הערבית בישראל. החברה הערבית, כחברה מסורתית, מאופיינת בשיעור גבוה של נשים שאינן מועסקות (82.9% ב-2009). מנתוני טבלת כוח העבודה בישראל ניתן לראות כי אחוז השייכות לכוח העבודה מקרב הנשים הפלסטיניות (22%), נמוך בהרבה מאחוז הנשים היהודיות השייכות לכוח העבודה (52.2%). נתון מעניין נוסף העולה מן הטבלה הוא העובדה כי בקרב אוכלוסיית הנשים המוסלמיות אחוז השייכות לכוח העבודה (13.3%) נמוך במידה ניכרת מאחוז השייכות לכוח העבודה בקרב הנשים הערביות הנוצריות. הנשים הנוצריות שונות מנשים מוסלמיות, דרוזיות או בְּדוּאָאִיות ביציאתן לשוק העבודה, בשל אורח חייהן המשוחרר יותר משמרנות מסורתית ודתית, בטיפוחן העצמי ובהשכלתן משום שדתן מאפשרת להן אורח חיים שמתחבר לערכי העולם המערבי המודרני. יחד עם זאת, החברה הנוצרית שמאפשרת לנשים יותר זכויות חברתיות ושחרור בלשון המעטה, עדיין שומרת על ערכי התרבות הערבית ומסורתיה.

לעומת הנוצריות, נשים מוסלמיות בחברה הערבית בארץ ובכלל, סובלות מהגבלות וממעמדן בתוך תרבות פטריארכלית שלא מחשיבה אותן כשוות ערך לגברים. הנשים נתפשות כנחותות מהגברים וכרכושו וסמל לכבודו. למעשה, נשים מוסלמיות מוגדרות ככל נכס אחר ולכן גם יש התעלמות מעולמן הפנימי ומתפקידיהן החיצוניים. ההגמוניה הגברית מגבילה את תנועתן של נשים מוסלמיות לבית ואת תנועת מחוצה לו באישור או בליווי מכר או בן משפחה. בשיח הערבי הציבורי, ספר הקוראן אינו מגביל תנועת נשים בצורה כזו, אלא דווקא המסורות והמנהגים הציבוריים שהתפתחו סביב האיסור הם שהכתיבו את ההגבלות שמשנתנות ממדינה למדינה ערבית אחרת, לפי דרגת השמרנות.

כמו שבכל תחום אחר בחיי החברה הערבית, התפשטות הליברליזם והגלובליזציה משפיעים גם על המנהג המוסלמי, פסיקתם של "قضاة/קצ'אה/שופטים" מוסלמים מצטיינת בגישה דו-ערכית בגלל שהחברה מגיבה בצורות שונות על מפגש המודרנה עם המנהג המסורתי. במרבית המקרים מפרשים "הקאצ'ים/השופטים" את ההלכה בצורה הנאמנה להלכה הסדורה על פי האסכולה המסורתית, החנפית, ומנסים לבולל את המנהג

ולהתאימו לשריעה<sup>76</sup>. אך יש גם קאצ'ים הסוטים מהאסכולה בשל פירושם הליברלי של ההלכה ומשלימים עם קיומו הריבוני של המנהג לצד ההלכה. הם מאמינים שתפקידם לשמר את האיזון הדינמי שבין ההלכה לבין המנהג המודרני. יחסם של הקאצ'ים כלפי החקיקה החילונית של הכנסת המכוונת במפורש כלפי בתי-הדין הדתיים גם מאופיינת בגישה דו-ערכית. רוב הקאצ'ים אינם מתנגדים להתערבות הכנסת בנושאים, אשר נמצאים בסמכותם של בתי הדין הדתיים המוסלמיים, להפך, הם מעודדים קידום תיקונים בעלי אופי פרוצדורלי ופלילי. לעתים נתקלים הקאצ'ים בסתירה שבין החוק הדתי המוסלמי לבין החוק החילוני<sup>77</sup>. בתחום התקשורת, הופיעו בשנות ה-50 כמה כתבי עת שכתבו בהן נשים, ואשר עסקו בנושאי האשה בכל התחומים. כתבי העת האלה גדלו וצמחו בשנות ה-70 וה-80 ואיתם צמח הז'אנר הספרותי "רומן"<sup>78</sup>, לצד סוגות ספרותיות מודרניות אחרות, שהוא תחום היצירה המוערך ביותר אצל הסופרות הפלסטיניות ובו עסקה כתיבת הסופרות הפלסטיניות הראשונות בדאגות הלאומיות והחברתיות. החוקרת הפלסטינית פיהא' עבד אל-האדי מצביעה על התעסקות כל הסופרות הפלסטיניות שחיות כיום בגדה המערבית בנושאים לאומיים, כמו הסופרות: סחר ח'ליפה, לילא אל-אטרש, ודאד אל-ברע'ות'י ואחרות, שיצאו בכתיבתן נגד כיבוש העם הפלסטיני ונגד שימוש הכובש באמצעי דיכוי נגדו<sup>79</sup>. עובדה זו נוגדת את הטענה של הסופרים הגברים לפיה נשים מגבילות עצמן לכתיבה אישית ונמנעות מהתייחסות לנושאים ציבוריים ופוליטיים.

הסופרת הפלסטינית פדוא טוקאן (1917-2000), שאתייחס אליה בהמשך המחקר, היא אחת המשוררות שבלטה בחיי התרבות הפלסטינית, במיוחד באומץ ליבה בהצגת הקיפוח, הייסורים והסבל של האשה. לעומת זאת, הסופרת הפלסטינית סמירה עזאם (1926-1967) ניסתה לצייר קווים בולטים למציאות החברתית של האשה בניגודיה השונים. היא קראה לשינוי מציאות חברתית זו, לפתיחות לחברות אחרות

<sup>76</sup> המילה "שריעה شريعة" משמעותה ההלכה המוסלמית. "בית הדין השרעי" הוא בית דין דתי מוסלמי שסמכויותיו אינם מוסדרים במשפט המוסלמי, אלא עוצבו על ידי פסיקות וחקיקות שונות. בא"י השתמרו חוקים עותמאניים ישנים בשל העובדה כי המנדט הבריטי הכיר בתוקפם ולא ניסה לשנותם, ואף הממשלה הזמנית במדינת ישראל הותירה על שמירת חוקים אלה. עם הקמתה של מדינת ישראל, הפסיקה המועצה המוסלמית העליונה לפעול, וכל חברה עזבו את המדינה לכן גם בתי הדין השרעיים חדלו מלפעול. שיתוק פעילותיהם הותיר חלל ריק בנושא המשפט הדתי המוסלמי במדינה החדשה שקמה. כדי למלא חלל זה, משרד הדתות לקח לעצמו סמכות להקים בתי דין שרעיים ולמנות קאצ'ים. הקאצ'ים שמונו היו נטולי הכשרה שרעית גבוהה, בשל המחסור החמור באנשי דת ומשפט בארץ. לכן הוחלט לשלוח את הקאצ'ים להשתלמויות אך הם היו מועטים מידי. לאחרונה הורחבו לימודי הדת במסגרת הסמינר למורים ערביים. הציבור המוסלמי ביקורתי מאוד למצב העניינים הקיים. הטענה המרכזית היא, כי רק מוסלמי מוסמך למנות קאצ'י שרעי ואין לתת סמכות כזו למי שאיננו מוסלמי. בנתינת סמכות כזו לבן דת אחרת הם רואים סתירה לעיקרי ההלכה הדתית. לפי דעתם של מנהיגי הציבור המוסלמי יש לכוון מחדש את המועצה המוסלמית במתכונתה ובסמכויותיה כדי שניקבעו עוד בתקופת המנדט.

<sup>77</sup> כיום ניתן לראות נושאים רבים שבהם ישנה התערבות רבה של הכנסת וכן ישנו צימצום רב בסמכויות בתי הדין השרעיים.

<sup>78</sup> אחמד ג'אסס אל-חמיד, אל-מרא'ה פי פתאבתהא (האשה מבעד לכתיבתה). דמשק 1986, עמ' 57.

<sup>79</sup> פיהא' עבד אל-האדי, "אל-רואיה אל-פלסטייניה ואל-פתאבה" (הרומן הפלסטיני והכתיבה), אל-פרמל 67 (2001), עמ' 254-255.

ולמציאת פתרונות חלופיים. כך עשו לאחר מכן הסופרות הפלסטיניות: שוקייה ערוק מנצור, סחר ח'ליפה (1941), ליאנה בדר (1951)<sup>80</sup>, אניסה דרויש (1940), נדאא' ח'ורי (1959) ואחרות. ספרות נשים ערביות בישראל ניסתה, עד כמה שניתן, לצייר את מצבן החברתי, החשוך והמעציב, מאבקן עם החיים ועמידתן מול דיכוי, מוות וסבל, התאמת דעותיהן ומחשבותיהן לשינוי המודרני ולמהפכה חברתית הכוללת. ובכל זאת, עדיין ישנן נשים שתורמות לעקרונות המחשבתית ולהשאת הנשים מאחור בכל מה שקשור לתחומים שבהם יש להן יכולת להעצמה אישית בתוך החברה הפלסטינית בישראל ובתוך החברה האנושית בכלל, ובכך הן בעצם מחזקות את ההגמוניה הגברית, כפי שאני הולך להראות בהצגתי את התמות ו"ייצוג נשים" בכתביה של סופרים וסופרות פלסטיניות בפרקים של המחקר.

על כל פנים, מאז קום מדינת ישראל, הנושא המגדרי, או נושא המיניות, היווה את אחד המכשולים בפני השתלבות נשים פלסטיניות בתוך תנועות נשים, בשל היותן דתיות, מסורתיות ושמרניות. הפמיניזם הישראלי שניתן לחלקו לפמיניזם אשכנזי ולפמיניזם מזרחי, לא כלל בתוכו נשים פלסטיניות פמיניסטיות למרות שמאוד רצה בכך אך לא עשה הרבה למימוש הרצון הזה. החוקרת הישראלית הנרייט דהאן-כלב, מציינת באחד ממחקריה בתחום המגדר, שהתקופה שבה צמח הפמיניזם המזרחי בישראל בשנת 1995 והעובדה שנושא המיניות היווה "איום על הסדר של תרבויות מסורתיות ועורר צורך לחזק את מנגנוני הפיקוח על הנשים בתוכן, וכך נוצר מצב פרדוקסאלי בו פעילותן של פמיניסטיות ליברליות מגביהה את החומות הסוגרות על הנשים הממשיכות לקיים אורח חיים מסורתי"<sup>81</sup>. כלומר, פעילות של נשים פלסטיניות והשתלבותן בתוך תנועות נשים ששייכות לחברות מסורתיות לא הייתה קלה, כי היה עליהן לגעת בנושא המיניות באיזשהו שלב, ונושא זה הוא רגיש מבחינה דתית. כמו כן, היה צורך שהמנגנונים יחזקו נשים אלו מחשש שהחברה תפגע בהן ומחשש שייווצר מרחק רב בין שמרניות שנשארו בבית ובין נשים מודרניות שהצטרפו לתנועות נשים. להשתתפותן של נשים אלו בתנועות של נשים פלסטיניות היו השלכות שליליות על קבוצת הנשים המסורתיות, שלא יצאו להילחם למען קידום מעמדן בתוך ההתארגנויות האלה, מחשש שיודחקו מהחברה אל השוליים.

<sup>80</sup> . ראה הרחבה על דמותה וכתביה הספרותית אצל חוקרת הספרות הישראלית דורית גיטספלד: Dorit Gottesfeld (2010). "Acompass For The Sunflower". *Journal of Women of the Middle East and the Eslamic World* 8 (2010) 217-246.

<sup>81</sup> . הנרייט דהאן-כלב, "פמיניזם מזרחי וגלובליזציה", *המפנה* 46-47 (2005), עמ' 19.

כך, בעצם, נוצר מרחק עצום בין אלו שהצטרפו לתנועות נשיות לבין אלו שלא הצטרפו. היה חשש שמי שמצטרפת תיפול לתוך הסטיגמה החברתית כ"כופרת". לדעתי, נוצר מצב מסוכן שבו חלק מהנשים שנשארו בבתיהן, והן הרוב בחברה, רצו להצדיק אי הצטרפותן לתנועות נשים מול נשים מודרניות כדי לרצות את הגברים, והן עצמן החשיבו את המצטרפות כ"משוחררות" וחיזקו דווקא את ההגמוניה הגברית, שלא ראתה בעין יפה יציאת נשים מן הבית אל ספירה חברתית שוויונית. לכן, נוצרו טיפוסי נשים שהיתה להן השפעה שלילית על מעמד נשים והעצמתן באופן עקיף. בהמשך למחקר זה, אביא דוגמאות לדרכי ייצוג נשים שהופכות להיות שליליות לנשים אחרות ולקידומן בתחומי חיים שונים. נשים שהצטרפו להתארגנויות של נשים, לא קבלו הערכה מצד החברה הגברית, ונחשבו כמי שמפרות את הסדר המסורתי הגברי הקיים ומערערות עליו. בד"כ לסופרות, שהיו חלק נכבד מתנועות נשים, לא היה קל להיות מזוהות עם התנועות הללו ובאותו הזמן לכתוב יצירות ספרות. לדעתי, דווקא היה קל לנשים שלא הצטרפו לתנועות נשים לכתוב יצירות ספרותיות שיתפרסמו ותהיה להן תפוצה בין הקוראים. החברה לא קבלה את רעיון תנועות נשים באהדה ובהערכה, בדיוק כפי שקרה מצד סופרים גברים בהערכתם כתיבת נשים, לכן יצירתן לא התפרסמה בין הקוראים באופן הראוי ליצירה ספרותית. החברה הגברית הערבית לא ראתה בעין חיוביות תופעת נשים בתוך התארגנויות כאלה או אחרות עד עצם היום. בראיונות שאערוך בפרק הרביעי, בתור מתודה מחקרית, אפנה ליוצרות פלסטיניות בשאלות בנושא זה ונושאים חשובים אחרים שיצביעו על מצבן המיוחד כנשים. לעומת הפמיניזם הישראלי שלא היה יכול לעשות מספיק כדי לשלב נשים פלסטיניות בין שורותיו, ו"כבר במדיניות קליטת העלייה ובמהלך בניית האומה כאומה יהודית מערבית באופייה, השולטת בין השאר על ציבורים לא חילוניים ולא מערביים, כוננה הציונות יחסים של פטרונות, אפליה והתנשאות מצד אשכנזים כלפי מזרחים בישראל, וממילא כלפי נשים מזרחיות"<sup>82</sup>.

#### 4. סיכום

נקודת המבט שלי העומדת בבסיס המחקר היא כי יש להתייחס לכתיבתן של נשים כשוות ערך לכתיבה של סופרים גברים, ולמצוא את השוני בכתיבה עצמה. המונח "כתיבת נשים כתאבֶּה נְסֵאֶה" רואה את האשה

---

90. Henriette Dahan-Kalev, "Tensions in Israeli Feminism: The Mizrahi Ashkenazi Rift", *Women's Studies International Forum*, 2001 pp.1-16



בראש וראשונה כשוות ערך וזכויות לגבר, ורואה את ההבדלים בין נשים לבין גברים כמעידים על ייחודיות בכתיבתן של נשים, על יכולותיהן הרגשיות והאינטלקטואליות ועל כישורן לאמץ לעצמן סגנון כתיבה "נשי" או "גברי". בכוונתי למצוא את השוני בכתיבה עצמה, כמו במבנה הלשוני, בשפה, בסגנונות האמנותיים או בתוכן ומתוך כך להבין את התרבות ואת התרומה בייחודיות של נשים אלו לתרבות האנושית. במחקרי, לאור ההבחנות שהבאתי באשר לכתיבה של נשים ולכתיבה של גברים, אני מתכוון לבחון הבדלים ושוני בין שתי הכתיבות דרך השוואת יצירות נשים סופרות פלסטיניות ליצירות גברים סופרים פלסטיניים שנכתבו בתקופה שבין 1948-2007 בתוך הקו הירוק במדינת ישראל.

אני שותף לדעותיה של רשידה בן מסעוד שהספרות שיחקה תפקיד חיובי בשינויים החברתיים והפוליטיים שידעה החברה הערבית בעת המודרנית, והעמיקה את רגש ההתמרדות והמהפכה כנגד עושק האימפריאליזם, הכובש, ועושק הגבר<sup>83</sup>. זה הוסיף פרמטר נוסף שעל חוקרי הספרות הפלסטינית בישראל לקחת בחשבון כשבאים לבקר או להעריך ספרות נשים ערביות שנכתבה בישראל. המחקר יתרום גם לשיח הספרותי בעברית, אשר ייחודיות "כתיבת נשים" לעומת "כתיבת גברים" בספרות הערבית בישראל לא נכללה בו עד כה, במטרה לעודד עבודות מחקר שייעשו בעתיד על ספרות של נשים באשר הן ויתרמו לדו שיח, ספרותי או פמיניסטי, יהודי-ערבי בישראל.

כפי שהזכרתי קודם, ביקורת על ספרות נשים אינה נכתבת אלא על ידי קבוצה קטנה של חוקרות ספרות ערביות, וזאת בשל מכשולי מידע קיימים, ובשל היעדר ראייה המגדירה ייחודיות בכתיבת נשים ודורשת שוויון כזכות טבעית<sup>84</sup>. לכן, תרומת המחקר תהיה עידוד כתיבה וקריאה פמיניסטית ביקורתית, המחקר יסייע לספרות ערביות בישראל לחלץ את כתיבתן מהכתיבה הכללית, וייחד עבורן מקום ראוי ונפרד בו הן יוכלו ליצור ללא חשש שיצירתן תמוקם בשוליים.

---

<sup>83</sup>. בן מסעוד, 1994, עמ' 72.  
<sup>84</sup>. שם, שם.